

СУЧАСНІСТЬ

Ліна Костенко: З нової книжки поезій — Євген Гуцало: Мертва зона — Олександр Филипович: Життя і творчість Юрія Клена — Арешти діячів культури на Україні продовжуються — Мирослав Прокоп: Двадцять'яті роковини УПА — о. Іван Гриньох: Собор, який для нас не відбувся — Євген Онацький: По похилій площі — Огляди, нотатки — Лист до редакції

10 (82)

ЖОВТЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * * Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920-1940, стор. 80	2,50	0,75
* * * Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У гишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * * Самостійність, орган УТВР (передрук підпільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
* * * Спомини чотового Островерха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимою в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

„Prolog“ Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
USA

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

10 (82)
ЖОВТЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій.

Р е д а к ц і я:

Володимир Стахів, Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт,
Богдан Кравців, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЛІНА КОСТЕНКО: **З НОВОЇ КНИЖКИ ПОЕЗІЙ**

ЗНАЙДЕНА ТІНЬ

«Де тінь твоя, Шлемілю!»

(Шаміссо)

На Верховині, гей на Верховині
Угорський камінь з профілем орла,
вночі блукають звірі страховинні
і капле мед з ведмежого мурла.
І умирають згірклі таємниці
під крилами пошарпаних драниць,
де самотіють Сеньки і Анниці
з вустами, голубими від чорниць.
На Верховині, ой на Верховині
в зелено-чорну химородь лісів
гарчать обвали вохрово-левині
і йде луна далеких голосів.
На Верховині, там, на Верховині
ти сам на сам з віками, сум на сум,
а під ногами — біле хмаровиння,
липневих злив не виплаканий тлум,
лебедій легот, негура біласта,
летючий дим розріджених висот, —
стоїть людина, скинувши балясти,
відмолодівши років на сімсот.

... А вночі ми сиділи біля багаття,
сушили кеди,
смажили гриби без жодного мухомора,
і раптом —
ви знаєте закони фізики? —
я побачила свою тінь на хмарі.
Велетенську.
Задуману і чорну.
Тінь сиділа.

Тінь до багаття руки простягла.
І розминувшись з ембріоном тіла,
на білій хмарі далі пропливла.

ХРАМИ

Мій дід Михайло був храмо­строїтель.
 Возводив храми, себто цілий вік.
 Він був чернець, з дияволом воїтель,
 печерник, боговгодний чоловік.
 Він був са­мітник. Дуже був суворий.
 Між Богом — чортом душу не двоїв.
 І досі поминають у соборах —
 храмо­строїтель Михаїл.
 Жив у землі, мовчу­щий не во злобі.
 Труждався сам, нікого не наймав.
 Він працював до поту на возлюб'ї.
 І грошей зроду шеляга не мав.
 Ті тридцять срібних теж були грошима.
 Це гріх. Це сльози діви Міріям.
 Він був святий. Він жив непо­грішимо.
 І не за гроші будував свій храм.
 Різьбив вітвар, збивав тесові паперті,
 клав палець свічки тиші на уста,
 де змалювань, тонких, як листя папороті,
 світився лик розп'ятого Христа.
 Він ставляв хори, амфори й амвони.
 В епархію по ладан дибуляв.
 А щоб кращіше бамбіляли дзвони,
 шпіяльтеру до міді добавляв.
 Він баню зводив, не зійшовши з місця,
 Він бляху в ромби краєв, мов сатин,
 коли стояв над келією місяць,
 блідий, як німб, загублений, святим.
 Тягав каміння — мурувати брами.
 Стругав божник... За північ не куняв...
 І так, у мислях збудувавши храми,
 торгующих із храму виганяв.

ЕКЗОТИКА

Якби це було просто щастя,
 то це було б просто щастя.
 А все, що зверх того, це вже — поезія.
 Слухай, милий, ти захищайся!
 Я стала дика, я — Полінезія.
 Колись Гоґен тікав на Таїті,
 малював таїтянок з-під синього зонтика.

У цьому черствому скрипучому світі
тільки любити — тепер екзотика.
Я порушила всі табу.
Нарвані квіти мої в Нірвані.
Пасеться обов'язків цілий табун,
а я цілую тебе у вігвамі.
Що з того, що туфлі у мене
на шпильках?
Я в джунглях була і насилу вибрела.
Душі предків приходять навшипінках,
Щоб подивитись, кого я вибрала.
Очі у них великі і круглі.
Скелі голі, як Голіяти.
Птиця тюльпан п'є воду із кухля,
а олівці мої зуться «Жирази».
Оце таке у мене Таїті —
руки твої, золоті ліяни.
Аж дивно мені, що ходять на світі
якісь пошляки, немов павіяни.
Дві зірки в хату мені влетіло,
Сади стоять буддійськими храмами,
Люблю твоє тіло,
смагляве тіло,
тіло твоє,
татуйоване шрами.

ПАСАЖ БОЛЮ

Мало всього — ще і тугу цю вовчу
в оце щоденне людське улюлю!
А я перетерплю а я перемовчу
аж поки згіркне слово «люблю»
оці Ніагари блуду і бруду
а я пересилю русява як Русь
а я перебіюся я перебуду
а я переплачу пересміюсь!
Це переждати переждати
це передвічне навперехрест
це як перестріг — тебе перестріти
це як переступ — слово і жест
Перенебачу перенечую
передошиться переболю
а я передною переночую
а я перегодом перелюблю

А я утечу в кошлаті Карпати
а я цю любов задушу і уб'ю
Зорі стозорі

ви що —

телепати?

Чого ж ви так дивитесь в душу мою ? !

АЙСТРИ

Знаєте, айстри, щось ви дуже красиві.
Вибирайте збаня собі, те чи те.
Оце б скупатись в Гольфштромі чи в Куросиві.
Бо щось мені холодно. А ви мовчите.
Дощі періщать. Вікно відчинене.
Засніть абощо. Люлі-лю.
Вами любить мене хлопчина,
той, котрого я не люблю.
Я люблю іншого. В цьому плетиві
заплутались айстри і заячали.
Сині, червоні і фіолетові
вибухи моєї печалі.
Білі, рожеві і фіолетові
звісили ніжки і на пуантах
в цьому осінньому, в цьому балетові
закружеляли в куклях і збанках.
Сині, рожеві і попелясті —
кожному смуткові буде по айстрі.
Я принесу вам вечір у тайстрі.
А музикою буде мій настрій.

ЛЯЙТМОТИВ ЩАСТЯ

Мені страшно признатися: я щаслива.
Минають віки, а ти мені люб.
Шаліє любови тропічна злива,
землі і неба шалений шлюб.
Вколисана в ніч, тобою омита,
хитає мене серед білого дня.
Ковшами самотности сплачене мито
за всі незнання і за всі навмання!
Нещасть моїх золоті обжинки.
Душа моя, аж тепер сп'янісь.
Ох, я не Фауст. Я тільки жінка.
Я не скажу: «Хвилино, спинись!»

Хвилино, будь! Лише не хвилиною,
а цілим життям — хвиллюю і тривож!
Аж поки мене понесуть із калиною
туди... ну, звідки... тоді вже що ж...

МУЗИКА

Відмикаю світанок скрипичним ключем.
Чорна ніч інкрустована ніжністю.
Горизонт піднімає багряним плечем
день,

як нотну сторінку вічності.

Що сьогодні? Який веселий фрагмент
із моєї пекучої долі?

Притулив мене світ до холодних ramen
і пиляє з мене бемолі.

Любов неповторна — моя вальгорна.

А як же далі? —

перша скрипка печалі.

А в сірі будні

буду бити, як в бубни.

Дуже мені легко. Дуже мені трудно.

І так хочеться музики, музики, музики!

Саксофона, труби, гобоя.

Музика цілує в плече, мов кінь

доброю бархатною губою.

Душа, замурзана в прикрощі,

вмивається з-під антени.

Можна просто з повітря у пригорщі

зачерпнути ноктюрни Шопена.

ЛЕГЛИЧ

Чомусь пам'ятаю, що річка звалася Леглич.

Було в ній каміння — як сто бегемотячих спин.

А той цибатий, на клуні, звався лелечич.

А те запахує — любидра, канупер і кмин.

Чомусь пам'ятаю — вночі ревли бегемоти.

Виходили з річки і дуже чомусь ревли.

І падали груші, і звалились вони баргамоти.

Воли ремигали, і звалились вони воли.

Чомусь бегемоти випивали річку щоліта,

і пирхали важко рудими ніздрями злив.

Чомусь пам'ятаю, як плив між камінням шуліка.

Убитий шуліка чомусь між камінням плив...

СКИТСЬКА БАБА

Ти, скитська баба, кам'яна незграба,
стоїш в степах . . . Курай і бугила . . .
Яка ж ти баба, ну яка ж ти баба ? !
За сто віків дитя не привела!
Були б у нього креміль-ноженнята.
Ото вже б гупотіло по ланах!
Чого смієшся? Космос нежонатий,
А ти стоїш одна у полинах.
Невже ж таки ніхто не женихався?
А висить же в музеях твій портрет.
Тобі козацький череп усміхався.
Та це — минуле. Ти дивись вперед.
Ти звикла — стріли, коні із хвостами.
Хан полонянок степом поволік . . .
Ти це забудь. Ти в розвитку відстала.
Поглянь навколо. Це — двадцятий вік.
А ти стоїш. Звітріли коси й руки.
Скришились губи, може, скажеш, ні?
Були б у тебе кам'яні онуки.
Ти розумієш, бабо? Кам'яні!
Ото — літак, а не якась дараба.
Це все — прогрес. А ти стара, як світ . . .
Сміється баба, клята скитська, баба,
сміється, ухопившись за живіт.

ТІНЬ МАРІЇ

Вночі скрипів і осипався клен.
А вдень був бій. Було не до пленера.
Пахке безсоння пальцями Мадлен
діткнуло спраглих вуст Аполлінера.
І, розпащілий з тих нічних видінь,
він слав листи, безтямні, гарячкові.
. . . . І тінь Марії, тінь Марії, тінь
знов стала на шляху його любови.
«Ти ж зрозумій, Маріє, я твій друг.
Ти ж вбила все, що мало освятитись.
Той пень печалі так вже перетрух,
Що навіть може дружбою світитись.
Я співчуваю: все тобі не так.
Мистецтво швах і чоловік не витязь.
Мені простіше. Я між двох атак

встигаю випити рому, поголитись.
І написати листівку до Мадлен.
Тут ми, тут трупи, знаєш, аромати.
А ще вночі, буває, часом, клен.
Коли, звичайно, не гарчать гармати...
Чого ти хочеш? Знову бути милою?
Так, як тоді? Париж, троянди, спека...
У тебе вдача — хай Бог милує.
І я щасливий, що тебе вже спекався.
Кошмар тих літ, букет моєї дурости!
Пологи слів, прологи істерії.
Мене б спитали: ще раз хочеш юности?
Будь ласка, прошу. Тільки без Марії.
Чого прийшла? Така тендітна пані.
І взагалі — перейдемо на ви.
Ти ж там живеш, здається, десь в Іспанії.
Я ж хіба що кажу тобі? Живи.
В морях купайся, ходи у шляпі з крисами,
худе звіря із траурними рисами.
А пам'ятає? Годі. Аутодафе.
Тут не Париж. Це фронт, а не кафе.
В мені, до тебе ніжності — ні йоти.
Люблю Мадлен — далеку і святу.
Ти пам'ятаєш, повість є у Гюте —
лежиш з цією, уявляєш ту...»

... Ти плачеш, Маріє? Ти дуже до неї заздра?
Тебе пече те ім'я, ті листи, ті вірші, той клен?
Даремно, Маріє. Бо він збайдужіє завтра.
І навіть тінню не стане ота всесильна Мадлен.
Згадається Анна. Майне Бляншет, Женев'єва.
Обпалить жагою блискуча зрадлива Лу.
Адам був чесніший. В раю була тільки Єва.
А тут їх стонадцять. І всі згорять на золу.
Розколеться череп. І стане на вірші скупю.
Якусь там клепку виб'є снаряд в умі.
Обруч — як на діжку. Щоб мислі трималися купи,
він буде ходити в якійсь чудернацькій чалмі.

Зажуриться... Ні пари, ані парости...
Мігрень душі... Написано не все...
І перша ластівка непроханої старости
в острішща брів сивиночку внесе.
Дивак, бешкетник, чудо в рошеті,
о, як притихне, як притихне він! —

Аж поки зійде над життям, нарешті,
руда, як сонце, дівчина Жаклін.
Це теж любов, душа як на дотації.
Затишний дім, не все ж і кабаре.
Було життя, як вірш без пунктуації.
А смерть поставить крапку і тире.
І знов один. І тіло вже закопане.
Всі розійшлись, ні віршів, ні видінь.
І над останнім у житті окопом —
лиш тінь Марії, тінь Марії, тінь . . .

ЗОНЬКА

Маленький хлопчик пас верблюда.
То був життя його прелюд.
Верблюд довірливий, як люди.
І терпеливий — як верблюд.
Чомусь верблюда звали Зонька.
Він був з далеких десь країн.
Півнячий гребінь горизонту,
кирпатий босий бедуїн . . .
Міраж умре, настануть зазимки.
Нема вам іншого тягла?
Замшіла постріш білих мазанок,
пейзаж для півня і вола, —
горбате диво, привид Азії,
сумирний жовтий страхолюд,
за буряковими оазами
іде під вербами верблюд.
Собаче кодло сполошиться,
і сумно кожному горбу —
нахарапуджена лошиця,
рвонувши, виверне гарбу.
Чого, колего, так сахаєшся?
Він добрий, Зонько, він диwak.
Йому в коліно поштовхаєшся,
то він і ляже. Бівуак.
Хлоп'я уткнулося калачиком.
у теплу шерсть, як повсть стару.
Малює сон веселим квачиком
і Самарканд, і Бухару . . .
. . . Під вечір вийде вовк з урочищ,
очима обрії мацне.
Верблюд високий — не доскочиш.

Верблюд силенний — як хвищце!
Тож вовк паде на хижі лапи,
У нього плян свій в голові.
Вповзе на череві у злаки,
скавчить, качається в траві.
Та так ласкаво, так облесно
хребет лукавий вигина.
І так верблюду цікаво —
це що в траві за очмана?
І він підходить близько-близько,
і шию витягне — і вмить
зметнеться вовк, оскалом блисне,
із горла кров зацебенить!..
Степи, степи, стерня та роси.
Веселка в літа на брові.
Маленький хлопчик став дорослим.
... А вовк качається в траві.

*Передруковано з газети «Літературна Україна»,
ч. 46 (2432), Київ, 13 червня 1967*

ЄВГЕН ГУЦАЛО: **МЕРТВА ЗОНА**

(Закінчення)

Мотря-з-торбою притомилась. Задишки в неї нема, ядухи також нема, а ти ж дивись — забиває дихання. Нема чим дихати, то хоч бери і святу землю гризи, щоб якось ту спрагу вдовольнити. Бувало, захлявши, зіпреться на костур, погибіє так, погибіє, то воно наче й відпустить, наче й полегшає. А це ж, як на зло, і костур свій забула у чужій хаті. А щоб сісти на землю, то не сядеш, бо сніг, зима... Зідхнула, але й зідхання не допомогло... Хоч би деревце яке, хоч би пеньок поблизу — немає. Нічого не росте між селом та Соболівкою, довгим, як мотузок, кутком, що відбіг од села.

Зійшла поволеньки у яр, тут уже притулилась до билець на місточку. Та й задивилась перед собою — річка не широка, не хтозна-якої глибини, а проте своя вода є в селі, і ген млин стоїть під вербами. Вони позапинались білими хустками — старі й молодші, струнки й дуплаві — й наче позажурювались, та все ж гуртом, немов укупі журитись легше чи веселіше. На горбку, біля чиеїсь клуні, ялина висока вродливо чорніє, зелене хутро на ній із сивим, сріблястим полиском, що так і вабить зір. І — пустельно кругом, ніби повимирало все, ніби в норах попричаювалось. Тільки із Соболівки ось якийсь лемент чи то крик долинув — і знову вигулюється моторошний спокій. Мабуть, непереливки комусь... Заплющила Мотря-з-торбою очі, а коли розплющила, то кризь слъзовиння побачила, що наче хтось іде берегом. Приглянулась, а таки справді йде: і не чоловік, і не хлоп'як, а так, сказати б, півпарубка. Шапка з обірваним вухом, блаженське пальтечко з обшарпаним заячим комірцем. Та й смішливий, мабуть, бо під ноги дивиться й всміхається, ніби щось веселе там бачить.

— Драстуйте, — сказав, підійшовши. Та й дивиться на неї з цікавістю, як на якусь прояву, чи що. — Замерзаєте, еге?

Мотря-з-торбою нічого не відповіла, то він знову:

— Колядуєте чи щедруєте? Ану, яку щедрівочку знаєте? Чи просто руку простягуєте й самим поглядом просите?

Еге, з балакучих оцей і не чоловік, і не хлоп'як, а так — півпарубка. Тільки чого це в нього лівий рукав метляється, немов там саме повітря? На війні ж вроді не встиг побувати, щоб там

йому одчикрижило, але хіба під лиху годину не знайдеш там, де й не сподіваєшся?

— Та не бійтесь мене, тітко, я не з клятих, — пожартував півпарубка, і на його татаркуватому лиці позміїлась гримаса.

— Захляляла я... — мовила Мотря.

— Такі молоді — захляляти, — все ще намагався розвеселити півпарубка чи то її, чи то самого себе.

— Посидіти б...

— То ходімо до мене у млин, — запрошував. — Там хоч і не нагрієтесь, зате посидіти посидите.

А й справді, чому б не піти, коли добра людина просить. Дибала слідом, намагалася ступати у його протопти, але півпарубка йшов сягисто, хоча й не швидко. Мотря помітила на куці калини червоний кетяг, не скльований горобцями, і простягнула руку, щоб зірвати. Півпарубка зупинився й стежив за нею — не може дістати, хоч як тягнеться.

— Нащо це вам? — поспитав, зірвавши кетяг і подаючи їй.

— Скрізь ходжу, то, може, комусь знадобиться, — й поклала калину в свою стару, латану-перелатану торбу.

Уже переступали поріг у млині, коли півпарубка раптом зупинився. До його слуху долинув лемент з ближчого кутка, на якому тополі стояли високі й срібні, як палаючі свічки. І зразу ж по шляху прогуркотіла машина, за нею друга — й позникали в глибокій вулиці за тинами та за хатами. Тільки димок синенький повився, та наче аж сюди смородом перегорілого бензину війнуло.

Хлопець надворі зостався, щось там видивляючись, а Мотря у млин зайшла. Сіла на старих мішках порожніх під стовпом, що підпірав стелю. Тихо. Зачаївся старий млин, завмер, вода тобі не плесне, не шелесне. Це отак він спатиме аж до весни, доки крига не скресне, а потім тут колеса загримкотять, вода заспіває і люди по-бджолиному загудуть. Запахне тут зерном, теплим борошном, що лоскотатиме ніздрі. Але ж... чи буде в людей принести щонебудь на помол?... А зараз тхне тут мишами, холодом, злежаним порохом, і ген на вікні павутиння бахмате погойдуеться.

Аж до підборіддя підтягла баба ноги, зіщулилась, щоб затишніше було, й задрімала. Та зразу ж рипнув сердитий сніжок під ногами в півпарубка — і він уже до млина ввійшов. Занепокоєний, мабуть, украй був, бо пробігся з одного кутка в другий, на бабу й краєчком ока не скинувши, потім спинився, наче роздумував. Косоокий, з розтягнутою шворочкою довгих уст, у млинових холодних сутінках він був схожий на людину, котра замишляє щось недобре. Бабу вразила зміна в його поведінці та у

виразі його обличчя, і вона з обачности полапала, чи близько ж її торба, й пошкодувала, що забула костур.

— Де ж ви були? — спитав, зловивши її погляд.

— Скрізь ходили мої ніженьки, і скрізь війна та холод.

— А в нашому селі що бачили?

— І тут війна та холод.

— Ет!... Це ж ви із Соболівки йшли?

— Вигнали мене, окаянні, з хати. Добра жінка притулок дала, а собаки понабігали, гавкати почали, за ноги хапали...

— Які собаки?

— Я й пішла, бо не стану ж з ними гризтись, а в них автомати...

— Ага, німці й поліцаї, значить! — нетерпеливилось йому. — Ну-ну!

— Перед Господом усі рівні. І настане час, що будуть вони як вівці, а вівці будуть гарчати й кусатись.

— Які ж ви! — тільки рукою махнув півпарубка. І вискочив надвір. Мабуть, знову роздивлявся по боках. Мотря торбу свою ближче підсунула й спідницею накрила — так надійніше. Тут зразу ж півпарубка назад ускочив. Лице його полютішало, пере-кривився, мов чемериці об'ївся, й знову місця собі не знаходить. То туди скочить, то сюди, і все легко так, по-котячому. Врешті став — і до неї: — Що ж там, на Соболівці, га?

— І так мені ніженьки заболіли, так рученьки заболіли, що стала я на містку перепочити. Був би в мене костур, то...

— Ви скажіть, що там ті собаки робили?

В її зорі тремтіло по сльозливій жаринці.

— Не били нікого, з собою не забирали? — допитувався.

Жарини перемінили барву — із золотистих обернулись на зеленкуваті, та й годі.

— А до Меланки ви не заходили? Ніякої там дівчини не бачили? Говоріть, чи у вас мову одібрало? — неабияк сердився півпарубка.

Мотря, мабуть, злякалась, бо зморшки її затремтіли, почала бубоніти скоромовкою, наче слова пережовувала. Він намагався щось зрозуміти з того бубоніння, проте нічого не втямив. Бо торочила прощачка про церкви, про храми, про гієну огненну, про ранкову росу на молодій траві. Зір її тьмянішав, застилався густою каламуттю, а руки тремтіли, ворушилились, наче все ще розшукували хтозна-де забутий костур.

Півпарубка тільки плечима знизав.

— Ви тут сидіть! — крикнув, ніби вона глуха була. — Можете й на шламбон отой запертись ізсередини.

Й пішов. Мотря сиділа з приплющеними очима. Поступово заспокоювалась, перестала бубоніти. Мертва тиша, пропахла старим борошном і курявою, огортала її. Тіло від холоду дерев'яніло все дужче, але вона вже перестала відчувати мороз, як і перестала чути свої задубілі ноги. Було в тій тиші щось п'янке, був солодкий хміль, — і мозок бабин почав засинати, почало в ньому пригасати все, мерхнути, вкриватися гливим попільцем. Вронила зачамрілу голову на коліна й заснула.

*

— Я, Тетяно, ще не старий, — говорив Юхим, сидячи на ослоні й мнучи шапку. — Може, й підтоптаний, це так, бо багато випало ноги бити і на плечах носити, але ж не старий.

— А хто тобі каже...

— Я, коли хочеш знати, все наново хочу почати. Жити — наново, парубкувати — наново! Бо дурень був, думав — сьогодні не живу, то завтра поживу. А дзуськи! День минув — і дулю показав з маком. Не треба відкладати, бо прийде ота костомаха з косою, і дрантя не поскладаєш, щоб на той світ зладнатись.

— Авжеж, ти в мене парубкувати почнеш! — кепкує Тетяна, яка вже добре знає свого чоловіка, як він і сам себе не знає. — Коли б я тебе не оженила на собі, то й досі б у старих дівках сидів та придане збирав.

— Ти? — ошелешено питає Юхим. На деякий час у нього відбирає мову, він, вибалушившись, дивиться на жінку, і, крім великого здивовання, на його лиці зараз немає нічого.

— А хіба ж ні? — відчувши, що її бере, й далі кпинить Тетяна. — Огинався біля мене, як кіт біля масла, а зачепити не смів

— Не смів?! — тільки й годен перепитати чоловік.

— Бо не смів!

— А хто ж тебе на вечорницях у Явдошки Дундички притиснув був у темному кутку, га?

— Хіба так тиснуть?! — кольнула жінка.

— А хто ж тебе лапав біля корівника?

— Хіба ж так лапають?! Одважився аж через два роки після отих вечоринць. І то якби не залив собі пельку сивухою, хіба осмілювся б?

— Ех! — злісно видихнув Юхим. — Ти все це так верзеш, ніби запам'ятала!

— Бо запам'ятала. Стільки доброго й було в моєму житті. Знаю навіть те, що ти попід вікнами ходив уночі. Батько мій усе хотів тебе дрючком оддухопелити, але я не дала. Знала, що коли такого дурня, як ти, прожене, то вже другого й на мотузку не притягнеш.

Вони сварились уже не раз, але таке він чув уперше.

— Ти... відьма! — прошепотів.

— Еге ж, відьма, — погодилась вона. — Причарувала, а відчарувати ніяк не можу.

— Віддавай мої штани! — крикнув.

— Зняти з тебе й тобі ж віддати?

— Тетя-яно-о! — протягнув погрозливо.

— Що, Юхиме? — поспитала з удаваною ласкою.

— Не крути з мене віршовку, бо перекрутиш — і лопне.

— Ти вже, Юхиме, давно лопнув.

— Віддавай мені сорочку!

— А ти хіба без сорочки?

— Тетя-я-яно-о-о! — протягнув тонесенько, мало не зве-рескнув.

— О, кувікає!.. Ще, диви, з голосу спадеш, то що робитимеш?

— Тебе якась хвороба вкусила! Ти ще ніколи такою не була! — тупав ногами. — Віддавай мені штани! Віддавай сорочку! Віддавай усе моє, нічого не залишу, навіть найменшої лахи!

— А хіба в тебе щось є, крім лахів? Бери! — Вона скочила до скрині, вихопила якусь одіж і кинула до осла. — Бери! — І в повітрі прошуміли, розметавши холощі, латані штани. — Бери! — І слідом за штанями на долівку впала біла полотняна сорочка з плямою на грудях — Юхим вишняком залив, а відіпрати не встигла.

Він зник, що Тетяна ніколи йому нічого не віддавала, хоч скільки разів уже з нею розходився. Тому стежив за нею трохи здивовано.

— Й очкур свій можеш забрати, й пояс зелений парубоцький, яким ти ніколи не підперізувався, бо боявся сам собі красенем здатись. І капшук для тютюну забирай, який я тобі вишила, — нічого не залишу, нічого не жалко.

— Ну-ну, — тільки й бубонів Юхим.

— Візьми й оце дрантя, — схопила із жердки свитину й кинула на купу. — Забирай і чуні, — дістала з-під ліжка зчовгані чуні з червоної гуми. — Будеш у цих чунях як гусак на морозі.

— А ти не дуже, — без тієї злости, що перше, промимрив чоловік. Гнів його раптом минув — саме тоді, коли Тетяна без довгих балачок почала збирати його набутки та прибутки. — Можеш капшук назад забрати, мені твої гостинці не потрібні.

— Гребуеш моїми гостинцями? Ха-ха! А хіба ж ту сорочку ти сам собі купив чи пошив? Я краму набрала, я своїми руками докупи стулила. А гуми хто на чуні дістав, га? А свитина за чий гроші до хати припливла?

Юхим, побуряковівши, мовчав.

— Бач, од капшука відмовляється! Нове життя своє без мого капшука починатиме, ха-ха!

— А де мій портфель? — запитав чоловік. І раптом зір його спалахнув радістю, й лице також спалахнуло, наче під веселим промінням.

— Шукай сам, коли він так тобі потрібен.

— Е-е, коли вже ти ладнаєш мене, то й потрфель знайди.

Він наче аж зараз оговтався, знову сів на ослоні й навіть руки на грудях склав. Здавалось, треба йому журитись, а він вдоволений, бісенята в зіницях почали скакати, навкулачки стусатись. Лукаво так позиркував, як Тетяна за тим потфелем по кутках нишпорить. До нього повернулась втрачена гідність, він уже почувався господарем, навіть взявся командувати:

— А в ковбашці подивись, може, там цибулею притрусила.

— Чого б це я в ковбашці тримала? — бурчала Тетяна, проте лізла в кобашку, перевертаючи там різне лахміття, недопалки свічок, прибережене для праски деревне вугілля.

— Заглянь під лежак!

— Хіба ж він там колинебудь валявся?

Але лізла на піч, нишпорила під лежаком. Вже вона не мала тієї відваги в грудях, що перше, вже почувалася так, наче була в чомусь винуватою. А Юхим помічав те і покрикував:

— За гладущиками подивись, там у тебе всякої всячини повнісінько.

Про той портфель його знало все село. Дістався він Юхимові од директора школи. Одного разу поїхав директор в область на якусь нараду, а повернувся в село з новісіньким портфелем — з свинячої шкіри, з блискучими металічними косинцями на згинах, з двома широкими пряжками. Повертались вони з Юхимом із вокзалу, і директор вголос пошкодував, що не покинув свого старого портфеля в місті, що взяв його назад. Іздовий нічого не сказав на те, але всю дорогу тільки й думав про той старий портфель. Вже коли підїхали до школи, вже коли директор скочив на землю й почав розминати ноги, він таки не стримався:

— Якщо хочете викидати, то ліпше мені віддайте...

— Ви про що? — непорозуміло запитав директор.

— Портфель ваш старий...

Відтоді Юхим майже нікуди не виїздив без того портфеля. І не подумайте, що він туди харчі клав, коли вибирався в далеку дорогу, — ні, харчі він клав, як завжди, в торбинку, яка зверху затягувалась на шворку. А портфель був порожній. Скажімо, йде чоловік до крамниці солі купити, гроші покладе в кишеню, а портфель під пахву — і гайда. Спершу кожен увагу звертав на те, навіть розпитували, що та до чого, — і Юхим почувався не-

абиякою людиною. А згодом і підсміюватись почали, то в своєму селі перестав носити той директорський подарунок, зате коли вибирався в сусідні села — неодмінно брав. Та й до району вже ніколи без портфеля не виїздив. Як-не-як, а в базарний день у містечку багато приїжджого люду, не одне може подумати, що ти районне начальство, а то — дивись! — ще з вищої гори. Маючи під пахвою портфель, перероджувався Юхим, здавалось йому, що має неабияку вагу, та й з Тетяною тоді поводився незалежно. «Завтра мені в дорогу, — казав поважно, — то не забудь начистити портфель смальцем, щоб блищав». Одказувала йому: «Ти б хоч дірку залатав, там така, що кицька пролізе». Заперечував з гідністю: «Про портфель говориш, ніби про наритник. Я діривим боком до тіла прикладаю».

— Шукай, шукай, — наказував зараз Юхим, ще ширше та певніше розсідаючись на ослоні.

Тетяна нібито й гніватись перестала на нього. Мабуть, знала, що коли не знайде портфеля — непереливки їй будуть.

— Що, нема? — допитувався чоловік. — Отака ти господиня, не знаєш, де в тебе що лежить. І ти хочеш, щоб без портфеля я з дому пішов? Е-е, ні! Забирай капшук, складай докупи всі лахи, бо нікуди я не піду, поки пропажа не знайдеться. А ти як думала?

Тетяна не відповідає. Справді, де могло подітись оте дрантя, отой сміх? Наче ж завжди напoxваті лежало, перекидалася ним, не раз хотіла викинути його, та Юхим не дозволяв. Та й сьогодні зранку ще ніби очі їй муляло... І де тільки могло запропаститись?

І Юхим теж почав шукати. Рядно на лежанці підняв, у діжку для замісу тіста заглянув. До сіней рипнув, а тут — хутенько до курячого сідала. Еге ж, як поклав він тут зранку свій портфель, то досі лежить. Притрусив його сухими кізяками, сміттям присипав. Нехай спробує хтонебудь знайти! Аж усміхнувся од втіхи.

Авжеж, він прийшов до Тетяни ділитись, прийшов забирати своє, але без портфеля нікуди не подається. Бо з портфелем він чоловік, а без портфеля — казна-що!

*

Тепер корова стояла в коморі й світила великими вогкими очима. Гарні були в неї очі, розумні, а що вже блискучі — так і блимає ними, аж у твоїй душі розвидняється. Всі діти поприбігали, в коморі й повернутись ніде, то ряба притулилась до стіни, аби їм більше місця було. Мати стала в сінях, а наблизитись боїться, наче то не їхня корова, а чужа. Чернега ж тримає налигач у руках і бубонить:

— До чого ж це її прив'язати, га? До чого? Ні тобі кілка, ні цвяха, ні скобеля. Не буду ж я отак стовбичити день і ніч, налигач на руку намотавши. Жінко! Чого ти стоїш, як із хреста знята, придумай щонебудь!..

— А як же без ясел? — кинуло котресь із дітей.

— За яслами затримки не буде, тільки б її прив'язати. Ну, думай, жінко, думай. Я корову на хазяйство привів, а ти хоч скажи, як її прив'язати.

— Припни поки що до дилюки, ген вилізла із стіни.

— Можна й до дилюки, ця ряба плохенька, не повинна б сказитись та за цю дилюку нашу хату в світі затягнути... Ану киш, діти! Ще котре зурочить, то молошниця доїтись перестане. Жінко, бери дійницю!

Звісно, дійниці в них не було, то мусила взяти горщик.

— Яка ж ти в мене! — з досадою зідхнув Чернега. — Взяла горщик! Та хіба ж горщика для наших дітей вистачить?

Метнулась назад до хати і повернулася з макітрою.

— Ой-ой-ой! — розвів руками Лука. — Ну, добре, макітра для дітей вистачить, а для нас із тобою?!

Нарешті побачив у її руках відро — і:

— Спершу було так. А ти ж його хоч сполоснула?

Мусила бігти сполоснути. Чернега ж бубонів докірливо:

— Хіба вона б змогла без хазяїна? Де їй без мого ока! — І знову до жінки: — А вим'я промивати думаєш, га?

І ось перша цівочка молока вдарилась об денце, розприскалась, зацяткувавши голубуватими плямками відро. Дітлашня по-присувалась ближче, кожне намагалось зазирнути всередину — і вони безмовно, тихцем почали відштовхувати одне одного, тручати ліктями, плечима. Рот у кожного був напіврозкритий, погляди горіли жадібністю — діти чи не вперше в своєму житті чули, як шумить свіжоздоєне молоко. А мати їхня також прислухалась до того шуму, бо ні дійок, ні вимені, ні своїх рук вона не бачила — все це заслали сльози, все це оповив туман.

Несподівано і діти, й мати повернулись до Чернеги, який, узявши руки в боки, реготав. Ніхто втямити не міг — чого їхній батько сміється. А той не вгавав, сміявся з зажмуреними очима, а коли на хвилину розплющував їх, то звідти так і сіялись чи то вогнисті остюки, чи то веселі іскри.

Ряба мукнула. Чернега повернувся до неї, погладив між рогами і, ковтнувши той солодкий та сипкий сміх, мовив:

— Корову маємо.

Мовив так, ніби щойно, в цю останню хвилину, переконався, що корова таки справді його, що корова не в чужому хліві, а в

його ж таки коморі, що доїть її його жінка, що зібрались навколо його діти.

— Наша... корова!.. — проказав запинаючись. — Це ж не пропадемо тепер, як люди, будемо! — Усе ще гладив і лоскотав її між рогів. — Ми навіть корінчика їй не поклали їсти, а вона молоко дає. Розуму ж у неї — ого скільки! Та вона мені тепер замість дочки буде.

— Таке скажеш... — несміливо заперечила жінка.

— Ти, Катерино, доглядай її, а я подамся до ставу. Там лепехи торішньої нарву, посічемо, запаримо, бо ж не буде вона тобі впроголодь доїтись. Еге, ряба?

У закутку взяв мішечок — і гайда через садок, потім через город — і вже в лозах, а ще трохи пройти, то й став лежить, біленький мов скатертину. Пошукати біля берега, то можна дечого назбирати; звичайно, не абиякої паші, але на крацу хіба можна й сподіватись? Та ще посеред зими. Крацу треба з літа запасати, з осені; ну, попереду в них ще не одне літо та осінь, а до роботи він ніколи не був силуваний, — буде в них і сінце, і гичка, одного хвоста якось уже догляне, хе-хе! І він усміхався нищечком, бо й досі нарадуватись не міг. Що не кажи, а живеш по сусідству з людиною, вже так її знаєш, як власну долоню, — а виявляється, що й не знаєш до пуття, що помиляєшся, бо вважаєш чоловіка вовкулакою та куркулем, а в нього ж там у душі не зовсім і темно, якийсь каганчик блимає. Звичайно, міг би Вільгота віддати свою рябу й не за розписку, і не йому, а такому, що хоч і зараз добре заплатить, — а ти дивись, нікуди не подався, до сусіда прийшов. Таки, мабуть, пошкодував його дітей, таки, мабуть, і в ньому обізвалося щось людське, бо ж не в лісі живе, не поміж звірів...

З молоком у відрі Катерина зайшла до хати, а за нею й діти повкочувались. Тільки вони поставали навколо столу, порозкривавши роти, як тут і гості на поріг, а за ними — білими клубками холод. Попереду староста їхній, морщиться знадвору, що в хаті повітря кисле та несвіже, а худенький, хлоп'якуватий німчур навіть носа свого долонею закрив, а очі його раптово стали такими жалібними, наче він зараз ось-ось розплачеться. Тільки Юркові хоч би що — звук уже бувати в Чернег, рішучий і поважний, суворо басує з-під навислих брів, а губи ледь-ледь здригаються.

— Хліб-сіль! — проказав голосно, якось аж погрозово.

— Спасибі, — прошелестіла у відповідь.

— А де ваш кривий бігає?

— Лука? До ставу повіявся, по лепеху...

— Ага, льоду старому закортіло? Признавайтесь, тітко, одра-

зу — де заховали Меланчину Галю?

— Хіба ж я її ховала? І в очі не бачила!..

— Ваше щастя, що діти дрібні... А то жодного не зостанеться...

— Юрку, побійся Бога!

— Чого б це ми Бога боялись? Нехай він нас боїться, — докинув Самець і всміхнувся самими губами.

Мале дитинча підійшло до німця і вибалушилось на його автомат. Німець наставив зброю малому прямо в лоб, клацнув і галосно скрикнув: «Паф! Паф!» Малюк заплакав з переляку і хутенько потюпав до гурту. Німець весело засміявся — і було в його сміхові багато безпосередньої, майже дитячої втіхи.

В хаті не шукали, бо й так видно, що голо кругом. Хліва в них нема, ото хіба горище та комірчина. А на горищі в них навіть миші не водяться, це зразу стало ясно німцеві, тільки поткнувся туди. А Юрко — до комірчини. Очі не можуть звикнути до темряви, то став і кліпає, наче димом йому видає їх.

— Де ж це ви корову дістали, га? — питає зрештою.

— Батько ж твій продав... сам приходив сьогодні.

Юрко — до корови ближче, впізнає, їхня чи не їхня. Ряба! Звісно, не могли посеред дня Чернеги з батькового хліва вкрати молошницю, це вже старий щось придумав.

— Чим же ви заплатили?

— Розписку дав Лука.

Хотів засміятись, але в грудях була пуста. Тут і Самець заглянув у комірчину.

— Худібка? Виводь, Юрку. На блато буде...

Катерина спершу не втямила, що й до чого. Просто голови не бралось, що оце їхню корівчину одв'язують для того, щоб забрати. Стояла з безвольно опущеними руками й дивилась. А з хати одне за одним виприскували, як порох, її босоногі дитлахи й стовплювались навколо неї. Під бровами поблискували не очі, а чорні жуки-рогатики, і тих мовчазних, безшелесних рогатиків росло та росло, наче це все відбувалось не в сінях, а в лісі на тинистій галяві.

Юрко деяку мить наче аж вагався — одв'язувати від дилюки рябу чи не одв'язувати, але не довго вагався, вже скоро тягнув її за налігач. Діти не розбіглись, то ряба в сінях зупинилась, задерла голову й пирхнула через ніздрі. Німець підняв автомат, клацнув і різким, металічним голосом крикнув: «Паф! Паф!» Шаснули до хати, дехто надвір, а решта по кутках принишкла. Корова нарешті пройшла. Вже була надворі, коли Катерина немов отямилась, кинулася слідом, закричала:

— Юрку, та куди ж ти женеш її?! Юрку, та це ж не твоя, а наша!

— Чули, що сказано? На благо Великої Німеччини! Радуватись повинні, а ви соплі розпустили.

— А свою ти хіба вигнав би з хліва? Хіба вигнав би?

Юрко мовчав, тягнучи рябу до воріт.

— Своєї б ти не вигнав, а-а-а... — залементувала.

Юрко зупинився, круто вигнув шию — і бухнув з самих грудей:

— А хіба чужу жену? Хіба не свою?

— А-а-а-а...

Мати впала на сніг, а босі діти стовпились навколо неї. Проте дивились не на матір, а на рябу. Юрко вже відчиняв ворота, староста йому помагав. І тут Катерина помітила старого Вільготу. Стояв на ганку, але не зовсім висунувся, а лише так, щоб можна було спостерігати за тим, що відбувається. Скочила до тину:

— Іване, скажіть ви їм!

Вільгота голову ввібрав у плечі, хотів у темне проваля сіней шаснути, але в останню хвилину спинився.

— Чого ж ви мовчите, скажіть!

Сусід подивився в один бік, потім у другий, далі погляд його під ноги впав. Нагнувся, підняв якусь хворостину, почав її в кільце скручувати, ніби важливішого зараз нічого не було. Катерина ж усією своєю постаттю тягнулась до нього, наче він був її останньою опорою й захистом.

— Та скажіть їм!.. Юркові своєму скажіть!..

— А що власті скажеш, — півголосом промимрив Вільгота, ведмедкувато повернувся й провалився у чорних сінях.

Катерина раптом задивилась на своїх дітей: постоять на правій нозі, ліву підігнувши, а потім навпаки. Постоять на одній, а потім — на другій. Наче маленькі червонолапі боцони позлітались на її подвір'я й почали танцювати. Скільки ж тих боцонів, і чого вони скачуть, невже не можуть крильми змахнути й злетіти на стріху, щоб босоніж на снігу не стояти?..

*

Півпарубка перевів дух, а потім уже через шпарку в дверях взявся розглядати подвір'я. Не подвір'я, а стовковисько, і червоні плями на снігу. Наче хто кришені на борщ буряки розлив, але хто б це їх розливав? Мабуть, кров... Він зразу помітив ті червоні клаптики пелюсток, але чомусь не хотів сам собі зізнаватись, що то кров. Дуже йому кортіло, щоб цього дому ніколи не навідувало нещастя, щоб тут завжди були мир і спокій, а горе на проваля та на бескеття повіялось.

— Це ти, Олексю?

З хати визирала Галя. Була якась перелякана, все в неї було сумне: і руки сумно звисали вздовж тіла, і губи сумно склались, і складка на перенісці. Серце в півпарубка занило, в горлі грудка застрягла. Він ковтнув ту грудку, але нічого сказати не міг.

Меланка лежала на тапчані. Була вкрита грубим рядном, а руки склала на грудях, ніби вмирати зібралась. Непорушний її зір втуплений був у стелю. Синці на щоках, садна на чолі робили її страшною. Галя одвернулась до вікна, закривши обличчя долонями. Півпарубка спинився біля тапчана й силкувався заглянути в очі жінки. Але тому, що погляд був спрямований угору, нічого не міг прочитати в її зорі. Олексю, опустивши голову, одійшов убік і задивився у друге вікно — на крилаті яблуні, що тримали на гіллі білі пелехи інею. В хаті корчилась, беззвучно конала тиша. Врешті Галя не витримала, кинулась до матері, нахилилась над нею:

— Обізвіться...

Меланка тільки повіками змигнула — і знову її погляд втупився в сволок, по чорному тлу якого було вирізане химерне лапате листя. Галя й собі хутенько зиркнула туди, ніби сподівалась щось побачити, але зразу ж одвернулась і прикусила губу. Наблизився півпарубка, але дивився вже не так непорозуміло й розгублено, як перше, а сердито й насуплено.

— Озвіться, мамо!..

— Води...

Проте коли Галя принесла води, пити не змогла. Струмочки побігли по бороді, по шиї, стукала зубами об вінця кухля.

— Хто ж це її? — запитав Олексю.

— За мною приходили, а я ж у погребі. Не знайшли, то її почали мордувати. Отой Юрась, що до мене колись уцацав. Він же поклявся, що коли не в могилу мене зведе, то в Німеччину спровадить... Сиджу я, картоплею присипана, а мені немов хтось нашіптує: вийди, вийди! Знала, що облава, а не всиділа. Заглянула в хату — нікого, надвір — мати на снігу лежить. Я й не спам'яталась, як її на плечі звалила й сюди. Говорю до неї, а вона мовчить. Мабуть, багато крові збігло, мабуть, не тільки печінки, а й дух відбив.

Одвернулась, щоб не бачив, як скривилось її лице. Півпарубка торснув за плече:

— Мати кличе.

Меланка й справді намагалась так ворухнути рукою, ніби підкликала до себе. Дочка прудко скочила, з надією почала вглядатися у жвовклі, змертвілі риси лица.

— Сховайся в погріб, — шепотіла Меланка, сховайся...

— А й справді, — почув той шепіт півпарубка. — А я побуду біля неї.

— Е-е, ні! — мало не скрикнула Галя. — Не хочу в погріб, годі вже з мене. Я там сидітиму, а тут... — і не доказала.

— Вони тебе, доню, з'їдять, — шепотіла Меланка так, що ніхто її й не чув. У голові їй паморочилось, туманилось. — Благословенна ти в жонах... і благословен плід... чрева твого...

Півпарубка катував себе зараз у думках, що нічим не може зараяти, допомогти. Що життям покараний — стояти й спостерігати, бо чужим ранам, як і власним, не допоможе ні доторк, ні слово, винуртуване з глибини, ні подих, переповнений співчуттям. Півпарубка стояв, і з кожною хвилиною все більше обертався на стужавілий клубок, у якому до краю понапиналися нерви.

— Галю, — підійшов до дівчини, виразом очей кажучи більше, ніж словами, — послухай матір...

— А-а! — гнівно стонула плечима.

— Галю...

— Чого тобі?

Яблуні стояли байдужі, вишні — заспані, от би вітерцю, то вони позіхнули б! Прогуркотіла машина по вулиці, а яблунь не розтривожила; провели когось поза тиною, а вишень це не розбудило. Й півпарубка не розбуржало, ніби не тутки відбувалось, а хтозна-де. Чого він сюди прибіг? Чи його кликали, що він прибіг? Скільки вже сюди ходить, а його ж ні разу не запрошували. Усе в цій хаті до нього байдуже. І яблуні... Ех, якби оживити зараз Галину матір, якби зібрати все здоров'я своє докупи і їй в уста вдихнути. Аж кулаки постискував од безсилля.

Зойк розітнув тишу. Півпарубка наче сікнули ножом по тілу. І перше, що побачив, — це Галя, котра приклала до рота долоню, немов хотіла загамувати той крик, що рвався з грудей. Півпарубка повільно, немов чужими ногами, пішов до тапчана. Він ішов і побоювався йти, бо не хотів, щоб справдилось його передчуття.

Меланка вже лежала з заплющеними очима. Галя взяла її за руку й шепотіла:

— Мамо... мамо... мамо...

Так минуло з півгодини, а може, й більше. Оте: «Мамо» — крапля за краплею падало в Олексину голову і дзвеніло там, мов у лункій пустці. З кожною тією краплею тіло його мертвіло — ну, наче зовсім у нього не було тіла.

— Піду до діда Катеринки, — обізвався півпарубка.

Й не доказав. Забрало снаги, щоб доказати. Аж згодом:

— Земля тверда...

І ще перегодом:

— Візьмемо сокиру, ломок... Якось викопаємо...

Галя впустила материну руку, вражено дивилась на нього. Видавалася такою лихою, аж старою. Поспитала через силу:

— Про що ти?

— Могилу ж...

Вона немов спитувалась втямкувати: з усім світом щось не добре коїться чи вона збожеволіла?

— Ти... про що?

Відчув, що вгрузає в долівку.

— А хіба...

— Ти вже хочеш її закопати? Вона ще оживе!.. Оживе!.. Геть! Щоб тут ноги твоєї не було!

— Галю...

— Совісти не маєш! Чого стоїш? Га?.. Оживе!..

Неквапно повернувся й з опущеною головою почвалав геть.

*

З Соболівки гнали кілька корівчин, купку дівчат, а ззаду — п'ятеро чи шестеро дядьків — серед них і Юхима, — із заступами. Не такі вони й дядьки, щоб кріпкі та при здоров'ї, але кращих і не позоставалось, а буртувати окопи й такі зможуть, лиш тільки присилувати треба. Чернега прямував до берега, начебто й не знав і відати не відав, що коїться на кутку, ніс собі мішечок лепехи за плечима. То до нього два мадяри кинулися, привели до гурту, погнали з усіма. Попереду — худоби кілька хвостів, за нею кілька дівчат, яких із печі постягували, із схованок, а за ними вже дядьки. Чернега спершу тюпав у гурті, а потім кинув мішок об дорогу, сам біля нього опустився, — не піду, мовляв, далі, бо на чому ж це я піду? Метнулись до нього, хотіли прикладами підняти, то котрийсь із поліцаїв підкотив йому ногавицю, дерев'яну протезу показавши. Рудобровий, вузьколиций мадяр недовірливо постукав щиколоткою по дерев'янці, потім так само Чернегу по лобі стукнув, і всі рушили далі, зареготавши. Чернега сидів на снігу й не міг устати: геть-чисто обезсилів од злоти. Пролетіла над ним ворона, каркнула.

— Дур-р-рна! — обізвав її Чернега. І, наче та ворона винувата в чомусь була, помахав кулаком.

Та раптом його наче що вколело. Почав розглядатись до гурту, що вже віддалявся, але нічого не міг розгледіти. Схопився і, забувши мішечок зоставити, пошкутильгав навздогінці. Треба було поспішати, він зразу ж упрів і приказував уголос: «Хе, хе, хе!» — наче тим хеканням допомагав собі. З гурту його помітили, мадяри позупинялись і реготали, за животи беручись. Свої також не

могли втриматися од сміху — ніколи ще не доводилося бачити дядька Чернигу таким кумедним.

— А корову мою... віддайте! — крикнув Чернега, шкутильгаючи до худоби з набитим лепехою мішком. Що мої діти їсти-муть, га?

В гурті перестали сміятись. Підскочив до Чернеги рудобривий конвоір, турнув — і чоловік упав разом із своїм мішком. Непорозуміло подивився на конвоїрів, на своїх односельців, на худобу, що обнюхувала голу дорогу. Наче хотів запитати: «Що ж це відбувається, га, невже це правда?» — але так нічого й не запитав. І навіть не пробував звестись — знову обезсилів од образи й од люті, і зір його стьмянів, і весь світ навколішній видавався йому велетенським більмом, крізь яке ледь-ледь проступали постаті з розмитими обрисами... Отямився трохи тоді, коли поблизу вже нікого не було, схлипнув — і раптом почав гарячково одчиплювати свою протезу. Одчепивши, схопив обома руками, пильно розглядав (хіба ж це нога, хіба ж це поміч, та це ж біда, це горе його!) — і спересердя почав молотити нею все навколо: і замерзле груддя, і кізьяки, і сніг.

— Ось тобі! Ось тобі! — приказував, невідомо що картаючи і що б'ючи. Захекавшись, одкинув протезу та й згорбився біля свого мішка, не чуючи холодної землі під собою й ні про що не думаючи: мав зараз не голову, а пустирище, по якому наче аж перекочувалося сміття та курівся давкий димок од спаленого бур'яну.

Так його й запримітили півпарубка та дід Катеринка. Спершу боялися підходити — зупинились оддалік і розмірковували, що б то могло бути. Не звір же, мабуть, бо хіба звір під таку годину до села навинеться, йому тепер безпечніше по яругах ховатись. Очевидно, людина, та й не з чужих, бо хіба німці свого кинули б?

— Це ви, Луко? — запитали в один голос, наблизившись.

Чернега навіть не глянув на них. Попросив глухувато:

— Подайте мені дерев'янку.

Півпарубка подав йому дерев'янку.

— Поможіть...

Помогли й припасувати, бо в дядька вже руки не слухалися — так задубіли, що пальці мало не хрускали. Чернега встав — і заточився, то його підтримали.

— Де моя корова? — майже прошепотів.

Дід Катеринка глянув на півпарубка, той — на діда Катеринку. Півпарубка підморгнув крадькома дідові — мовляв, не тільки чоловік собі руки-ноги мало не поодморожував, але й розум пошкодив. Бо кому ж не відомо, що скільки не живе Чернега, ніколи не міг собі на корову стягнутись.

Проте дід Катеринка відповів ухильно:

— Десь вона є...

— Де моя корова? — знову запитав Чернега.

— Не журіться, — докинув півпарубка, який також не відав про ту дивну купівлю, — пошукаємо вашу корову — і знайдемо.

— Хай віддадуть мені рябу, — прошепотів Чернега.

Дід Катеринка знову презирнувся з півпарубком — мовляв, чого тільки на світі не трапляється. Півпарубка запитав:

— А що це в мішечку несете?

— Пашу для своєї рябої...

— Хе-хе, — не стримався, щоб не осміхнутись, дід Катеринка. — То беріте свій мішечок, підемо на цвинтар могилу копати. Земля ж тепер мов камінь, її сокирою не врубаєш, ніякою хоробою не візьмеш. То, може, доведеться вогонь розкладати. От ваша лепешка й знадобиться — на підпал... Всіх дядьків на Соболівці половили, оце тільки ми, непотріб, і zostались. Одне без ноги, друге без руки, а третє і з ногами, і з руками, а пуття ніякого нема...

Чернега не питав — для кого могилу копати, пішов за ними. А цвинтар — то й не далеко, за горбком. На старому, що в селі біля школи, вже ховати нема де, стільки там хрестів і надгробків понапихано, то місце для нового розсудливо вибрали за селом од поля. Скільки хочете копайте собі, скільки хочете ховайте — простір і воля для мертвого чоловіка, бо є куди цвинтар посувати. Повітря пахуче й свіже, небо вгорі безмежне, як мисль, — втішайся цілісінку вічність!

Пішли поміж могилами місце вибирати. Дід Катеринка скочив у замет по пояс, виліз — і:

— Давайте там, де більше снігу. Там має бути земля м'якша. Ти, Олексю, хмизу пошукай, бо без вогню позагибаємо.

Почали ту землю цюкати, а вона видзвонює, гупає, гехкає, тільки не піддається. Одлетить яка скалка, та й годі, — закоцюбло все, таке вже неприступне, що хоч сльозами поливай, аби відм'якло. То півпарубка таки вогонь розклав. А помочі з того — ну на півпучки, бо горіти не горить, вітер односить полум'я і рук не нагрієш, бо димом тим крутить, як чорт помелом. Одвернувся півпарубка — воно й погасло, знову витягує трут і кресало, вимолой ту іскрину з кременю. А добре-таки, що лепеху мають, без неї й на такий вогонь не спромоглися б.

— Зимою вмирати — найгірше діло, — гомонить дід Катеринка. — Ні тобі землі вгризти, нічого. От весною земля пухкенька, але ж умирати весною жалко. От і не придумаєш, коли воно краще переставитись. Як не крути — на одно виходить: кепсько вмирати.

Поки півпарубка ще раз бігав за паливом, полум'я знову погасло. То він уже почав його викопаною землею обтушковувати, щоб не зслизало за вітром. Коли закущилися язички, він зігнувся низько над вогнем, губи нахололі хотів одволожити, і раптом одсахнувся: привиділися йому в рудуватому блисківі полум'я очі Галині. Морозцем дернуло його по душі, і зразу ж той морозець пом'якшав, розвесніло. З несподіваною підозріливістю озирнувся — Чернега, згорбившись та з лиця помертвівши, цюкав колунном землею-матінку в непіддатливі груди, а дід Катеринка по-гороб'ячому метушився поруч, намагався вколупнути заступом. І говорив співучим та тоненьким, майже жіночим голоском:

— Прокидаюся, а місяць через вікно прямисінько на мене дивиться, і такий жовтий-жовтісінький, як перезрілий чиряк. І голос моєї покійної матері ще луною у вухах стоїть: «Ладнай клуночок і збирайся на той світ...»

Білі хрести ледве зводились над могилами. Півпарубка виставився — його увагу привернув ледь чутний гуркіт машин, що долинав із дороги, що ховалася за горбками. Повітря ледь-ледь тремтіло від їхнього далекого реву. Півпарубка глянув ліворуч, де попід самим обрієм мала слатися залізниця. Там над вибалком мушини цятки заплямили незаймане полотно поля — зігнані з усього села люди рили окопи...

Дедалі копалося легше — земля вже була м'яка, тхнула сухим перегноем. Дід Катеринка узяв її в пригорщу, подивився на неї ласкавими вицвілими очима, понюхав:

— Чорна, як життя наше, — сказав і сійнув ту землю на сніг.

Підвів голову Чернега, глянув на діда й одвернувся. Прошепотів сам собі:

— Корову мою забрали...

*

Наповзав страх. Поволеньки-поволеньки, ніби мжичка в осінню годину, він оповивав душу, причавлюючи крихітний вогник надії, що ледве жеврів. Уже боявся поткнутись надвір — опустілий, збезлюднілий, лякав його ще дужче, ніж недавня облава, яка обминула їхню хату, — дяка Юркові! Таки зумів одвести небезпеку від батьківського вогнища, таки не пограбували в нього нічого (щоправда, й грабувати не було чого, але ж...), не погнали окопи рити разом з усіма, виставивши на глум і посміховисько. Але не тільки боявся потикатися надвір — остерігався й до вікон наближатися. Все ходив серединою хати, тримався ближче до печі, до глухих кутків. А чи не залізти в штандари, часом зблискувало в голові, чи не згорнутись клубочком у запічку?

Знав, що ось-ось доведеться покидати хату, але не міг відважитись на це. Той страх, який вилазив із кожнісінької шпарки, яким захлиналися довколишнє мовчання, не міг перемогти в ньому остаточно думки про те, що все це його, що він зрісся із своєю домівкою, як зростаються з нею цвіркуни, або павуки, або ж блощиці. Сподівався, що тут обмине його лихо, бо хата, наче рідна, захистить його і врятує, що вона віддячить йому за ту любов і догляд, за той клопіт, за ті руки, які він до неї доклав. Та й, думалося, що, може, не палитимуть, розладяться в них там чи в останню хвилину несподіване щось трапиться... Далі розмірковувати він остерігався, несподіване — та й годі, але і в тому несподіваному, якого не виключала свідомість, його вже повинен був захистити старший син, Макар, котрий пішов із червоними.

Олена перейшла від ліжка до столу, хотіла взяти ніж чи ложку, і він насів на неї:

— Сядь каменем і не шастай мені, бо!..

Але вона таки взяла ніж, одрізала скибку хліба і, посоливши, почала їсти. Його це вразило невимовно — дивився, як розкриває рота, як пережовує. Те, що їй зараз закортіло їсти, він чомусь сприймав як образу, як глум. Уже не міг відірвати од неї погляду, з кожною миттю все більше наливаючись сліпим гнівом.

— Що ти робиш? — прошепотів.

— Їм, — відповіла Олена.

Йому хотілося скочити, вирвати той кусень із її рук, розтопати, але він тільки невідривно дивився, як вона неквапливо, зі смаком пережовує. Ковтнув слину і відчув, що також хоче їсти. Бо з самісінького ранку нічого й на зуб не встиг покласти. Усе ще сердячись, звівся, підійшов до столу й одрізав хліба собі. Найшов цибулину, почистив і, мочаючи в сіль та гучно хрумтячи, почав пережовувати.

— То, може, снідатимеш? — поспитала Олена.

З'їв одну миску кулішу, за нею ще, і не відчув ситости. Знову хрумтів цибулиною. Уже недавнього гніву на Олену не було, але страх не полишав його. Страх тонесенькими цівочками заповзав у його істоту — сам собі здавався великим решетом, повним тривожного весняного вітерцю. І голова його більшала, виростала в голові болісна пустка, — раптом він із здивованням подивився на цибулину, його занудило, і він відклав її.

Невже згорить увесь куток?.. Піймав себе на тому, що цікаво було б подивитись на пожежу. Вдень, звичайно, воно не так грізно й страшно горить, як уночі, але ж це палахкотітиме не одна хата, а весь куток, якихнебудь вісімнадцять обійств. Йому аж на душі потепліло, коли уявив те чорно-золоте пекло, оті двигучі велетенські віхті, що пожадливо прагнутимуть сягнути неба

і вишини трохи вкусити. Але нараз пригадав, що біда не обміне і його хати, що вона також обернеться на купу попелу, — і стало йому нудно й млосно, мало на бльови не потягнуло.

Олена взялася латати спідницю. Засилила в голку довгу нитку й мусила далеко відводити руку. Їй добре, подумав Вільгота, бо їй нічого не шкода. Живе на цьому світі, то й добре, переставиться — вже не в силі буде й пожалкувати. Має сяку-таку стріху над головою — задоволена, а коли позбудеться, то чекатиме, поки він, Іван, спроможеться на нове накриття. Бо вона баба. Присмокталася до нього — і все своє життя тільки те й знає, що смокче його, смокче... Ненавидів її зараз, але без тієї злости, яка іноді в ньому прокидалася, — треба було моці на злість, а він зовсім ослаб.

Коли палитимуть, то повинні б не з одного краю заходити, а з обох боків почати, щоб швидше, щоб менше людей повисли-зало. Це ж, значить, кому судилося першому нюхнути димку? Дідові Катеринці й Шамрайці. Ну, дід Катеринка таки свого доскочить, бо ж повинен був уже колись доскочити оцей балакун, баляндрасник і реготайло, для якого нічого на світі святого нема, який з усіх насміхається і все висміє, який у землю не вростав, а котився по ній і котиться, мов перекотиполе. А Шамрайці ніколи не таланило, то чого ж це їй аж тепер має поталанити? З своїм першим чоловіком пожила півроку — та й не стало його: чи сам утопився в ополонці, чи хтось із товаришів турнув під лід, до сього часу ніхто не знає. За другим чоловіком порозкошувала трохи більше, аж рік, і вмер од сухот. Ніхто вже більше не сватався — побоювались чоловіки, що й вони довго не протягнуть, а гарна ж була Шамрайка, з хороби гарна!.. Біля діда Катеринки сидить Самійло Турик — з тих, що коли вже вхопляться за що зубами, то швидше без зубів зостануться, ніж випустять. Самійло сам голий, зате вже правду любить, так любить, що й тебе голим заставить ходити в ім'я тої сучої правди. Еге ж, правдолюб!.. Він, мабуть, сам собі подобається за свою чесність, а якби не подобався, то й не гавкав би за неї, авжеж, і тут ухитряються урвати кусок для себе!.. Хай горить!.. А біля Шамрайки — хто ж це там? — ага, Тодось Бохонко, Божий чоловік, смирний, не говорить, а медом маже, благообразний, з окладистою бородою, а що вже церкву ту любив та любить — і днює й ночує там, бо на цьому світі непогано пожив, то й на тому хоче випросити тепленьке місце. Ану, побачимо, змилюється над тобою твій Бог, чи подасть помічну руку, чи буде тобі і на небі так тепло, як сьогодні на землі, ха-ха-ха!.. Біля Самійла сидять Куниці — дві старі дівки, які на живого парубка завжди дивились, як на чорта з рогами та з ратицями, котрий на рівному та на твердому так тебе проведе,

що неодмінно посковзнешся і гепнешся. Сестри Куниці жили з того, що ткали людям полотно, що помагали підгортати картоплю, бавили дітей, — не мали вони свого кореня в житті, таких і легкий вітерець викорчовує без сліду, не те що буря. Усіх їх сьогодні сплять. Що ж, така в них доля. Така доля і в Парійчуків, і в Постоюків, і в Хоменків, і в Чуйків, і в Грипечуків, і в Чернег — у всього їхнього кутка, у всієї Соболівки. Така доля! Згорять вони — на їхньому місці родичі Вільготині поселяться, які вже з ним, Іваном, житимуть у злагоді, та й з ними він не ворогуватиме.

Олена одягнулася, перев'язалась мотузком, яким тягли з криниці воду, почала класти за пазуху дерев'яні ложки, риночку поклала, веретено.

— То вже підемо, чи що? — похмуро запитала в нього. — Пересидимо в Юрка або в церкві. Коли що — у яр скочимо, той, що біля Юркового городу, там багато снігу...

Говорила вона спокійно й тихо, наче аж байдуже; таким тоном можна було обговорювати дрібні господарські клопоти — замішано свині чи ні, внесено з погребя картоплі на сніданок чи не внесено...

— Йди, — мовив Іван, — а я за тобою.

— Разом безпечніше, — спробувала наполягати. — Нема чого zostаватись...

— Йди, — повторив Іван. — Бо коли вдвох подамось, то сусіди можуть запідозрити щось.

— Хати не замикай, — сказала Олена. — Зайдуть всередину, подивляться, що нікого нема, то, може, помилують. А буде замкнута — подумують, що поховались.

Вона вже вийшла в сіни, як він побачив біля печі коцюбу. Хай би взяла... Але чомусь не схопив, не побіг наздоганяти. Слухав, як прохрумкотіли її ноги попід вікнами; стихло; сліпе мовчання стало за плечима, пильно придивлялося до нього. Вільгота різко обернувся, наче сподівався щось побачити ззаду, але, крім обдертих, голих стін, там нічого не було.

*

— Тьху, зараза, прости Господи, — сказав дід Катеринка, — заступ зламався...

Дід стояв у могилі по груди, з досадою крутячи в руках зламаний заступ. Ото такий талан, ото таке везіння. Тепер пальцями не вкопаєш, сокирою багато не вигребеш, а могилу ж треба кінчати.

— І де тільки в мене та сила береться на старість, — бубонів дід. — Замолоду нікого не міг подужати, а тепер...

— Мабуть, багато каші почали їсти, — докинув півпарубка. — Доведеться мені йти по заступ. У млині там всякої всячини є...

— Галя йде до нас, — мовив Чернега, сидючи на викопаній землі. — А хто ж то з нею?

Дивилися на дорогу, що вела з Соболівки до села. По дорозі справді йшла Галя — простоволоса, роздягнута, руки склала на грудях, ніби так хотіла захиститися од холоду. За нею простував Юрко Вільгота. Ось вони зупинилися обое, почали дивитися сюди, на цвинтар, потім звернули й до них рушили. Галя широко ступала, волосся порошилось над її чолом, а рук од грудей не віднімала. Тільки ближче підійшли — і втямили всі, що це Юрко зловив дівчину, веде її до управи.

— Що копаєте? — запитав. — Хто дозволив?

— Окопи риємо, — сказав дід Катеринка. — Власть наказала...

— У вас, діду, зуби повипадали, а ви іржете, як та коняка коростява — на кутні.

— У мене й кутніх немає, — не втримався дід.

А тут і Чернега обізвався. Сидів на купі землі, рівно так і спокійно дивився перед собою.

— Корову в мене забрали. Повинні б віддати, га?

Юрко всіхнувся кривенько, нічого не сказав. Галя засклілим зором заглядала в яму, брови в неї сіпались, наче їх вітрець підвівав.

— Меланці хату копаємо, — сказав півпарубок. — Од твоїх рук...

— Окопи риємо, — пробубонів дід Катеринка.

— Всі!.. Зараз!.. почав дуже голосно, аж верескливо Юрко. — Йдіть з цвинтаря! На окопи! Отуди! — і він вказав рукою на мурашині розсипища постатей, що ген-ген чорніли в полі.

— Тю на тебе, гмукнув легенько дід Катеринка.

— А на собак ви будете тюкати! — недобре ошкірюючись, проказав Юрко і ступнув до ями, замахаючись ногою на діда.

В цей час півпарубка й рубнув його сокирою по голові. Сокира застряла в потилиці, і Юрко, падаючи, потягнув за собою й півпарубка, поки той не догадався випустити з руки сокиру. Дід Катеринка, на якого валився Юрко, помітив, як в очах у того спалахнув і почав скляніти розпачливий переляк. Дід одскочив і тут же швиденько взявся вилазити з ями. Не міг вчепитись ні рукою, ні коліном, усе ковзався вниз, аж поки йому Чернега не допоміг. І зразу ж почали загрибати яму. Не було чим, то засипали пригорщами. Тільки Галя стояла непорушно, не допомагаючи, і губи її ледь-ледь здригались.

— Сніжком притрусити треба, — сказав дід Катеринка, — щоб не так в очі кидалось.

Чернега нагрібав снігу в поли, а півпарубка взяв мішок і все-редину насипав, наче піску. Втрусили не тільки яму, але й біляями, і тепер вона стала схожою на всі навколишні могилки: непоказна і наче не свіжа, а давня вже.

— Тепер потюкаеш на собак, чого ж, — бубонів собі під ніс дід Катеринка, заходжуючись і сліди присипати, щоб не таке стовковисько було.

— Сокиру не забрали, — мовив Чернега.

Всі випросталися і глянули одне на одного. Тільки Галя ніби нічого не бачила й не чула.

— А-а, — махнув рукою дід Катеринка. — То моя сокира, то хай там і лежить. Багате придане матиме на тому світі.

— Ага, придане, — погодився півпарубка. Хотів усміхнутися, але уста немов позамерзли, не розклеплювались.

— Ото ж уміє пристроюватись чоловік, — взявся кепкувати дід Катеринка. — В чужу могилу скочив, наче для нього копали.

Ніхто йому не відповів. Галя ж подивилася так, наче хотіла щось утямити, але не втямила, бо не ожив, не зблиснув іскринками смутку у її зорі.

— Коли б і мені ще так повезло, — не вгавав дід, — то я вже нічого не хотів би.

... Півпарубка з Галею хутко йшли до млина. Він раз у раз брався розпитувати, як це вона попалася в Юркові руки, але чув од неї одне й те ж: «Виглянула надвір, а він мене підстерігав, мабуть...» Олексі здавалось, що від нього тхне, він витирив долоню снігом, але запах не зникав. Спустившись у яр, пішли по глибокому, борсаючись, і тут Галя загубила чобіт. Чекала, піднявши ногу, поки він знайде і принесе. Півпарубка помацав — чобіт був без вустілки і холодний-холодний. Коли помагав озутись, Галя сперлась йому на плече — пальці в неї трусились. Глянув у її очі, хотів там застерегти відразу до нього, страх перед ним, — у зіницях була безмежна пустка.

Засць вискочив з-під кущика, покотився-покотився. Враз зупинився, глянув назад і, прищуливши вуха, кинувся вбік, залишаючи на вибіленій ряднині яру цятковиння слідів. Галя зачудовано стежила за ним, і в її зорі почала загусати зосереджена увага.

— Засць... — тихо проказала вона.

І тим одним словом хотіла виразити багато, а найбільше — своє здивовання, що в такий час, коли в душі людській все вигорає, коли душа стає попелищем, що в такий час весело й щасливо бігає по полях засць, ховається за кущами, обгризає кору на стовбурах. Наче нічого й не відбувається на світі, наче все так, як і було в давнину.

— Заець... знову повторила дівчина, не рушаючи з місця.

Півпарубка спитувався щось втямити з того її казання, але не міг. Те сіре зизооке поплигаєло не пробудило в ньому нічого, в його істоті все ширшала й ширшала пустеля, по якій вигулювався холод. І в тій пустелі не було зараз місця жодному зачудованню.

*

До вечора ще наче й далеко, але сутінки вже самі виростають — чи то з землі встають, чи то з хмар просіюються, і все навкруги журливішає, похнюплюється, мовби незрячим стає. Собо-лівка, одбігши від села, хотіла б, здається, і далі в поля гайнути, але причаїлась на півдорозі, мов остерігається далеко скочити. Прилягла біля яру, а над нею — ні диму тобі, ні ворони змерз-лої. Тільки кілька верб по зірку тюпають до річки, але не дійшли: холодно, то поспинялися, щільніше кутаються в біле хустя. І ген-ген при самому обрії тьмяніє стріхами, ніби заков'язлими кізяками, далеке закоцюбіле село, до якого докотився фронт — і закрижанів хвилею, далі не зрушить.

Дід Катеринка не міг всидіти у своїй хатині — що не кажи, а коли не палити по кілька днів, то в хаті буде холодніше, ніж на дворі. Вийшов на обійстя, сюди-туди поткнувся, але і тут не літо, не зігрієшся. Коли по правді, то йому лише в петрівку і буває тепло, бо в жилах уже не кров, а вода. Чи не взяти оту дубову кору і добре випалити? Кору дід Катеринка приніс для того, щоб людям шкури видублювати, та лежить вона вже кілька років без діла, бо яка тепер худобина в людей? Ото й шкури, що власної, а видублюють її й без нього, без діда Катеринки... Коли запасав кору, то думав: прибережене на горбі не волочити з собою, прибережене само полежить, ще й прогодує колись, а воно...

Почав ту кору з сіней носити, біля припічка зсипати. На підпал клоччя насмикав із куфайчини, хоч та куфайчина й так вітром давно вже підбита. Пурхнула іскрина, за нею стрельнула друга — і вже заройлися мерехтливі бджілки, творячи золоте царство вогню, його живу таємницю. Дихнуло дідові в лице теплом, воно сягнуло далеких закамарків душі — і вже йому посолодшало в мислях, полегшало. Принюхуючись до солодкавого диму, який витягало в комин, замугикав:

Під дібрівкою під зеленою
Там парубки комара б'ють,
Під дібрівкою під зеленою
Вже комара вбили...

Вогонь підплигав синюватим сянням. Отак дивився б й дивився у його гарячу душу, бо полум'я — немов чарівник: воно очищає тебе, випалює клопоти й турботи, наливаючи істоту спокоем і рівновагою.

Під дібрівкою під зеленою
Цьому-тому по чверті,
Під дібрівкою під зеленою
А Миколі стегенце...

Вніс ще кори, а потім пішов на задвірок і почав розгортати біля загати сніг. Під снігом лежало картоплиння, він зняв його, а там уже й солом'яна невелика мата. Застромив туди руку, почав мацати — і на обличчі його застиг очікувальний вираз. Нарешті пробігло щось, схоже на усміх, губи затремтіли — і дід витягнув із схованки чорно-червоного півня.

— Коли вже вогонь розвів, — проказав Катеринка, — то чого б тебе не обпатрати?

Коричневі кружальця півнячих очей були наче з живої барвистої глини... Відгоді, як німці почали забирати в їхньому селі все, що тільки потрапляло під руки, півень просидів у виритій дідом норі не один день і не одну ніч. Усі його кури попереводились — тих свої виловили, тих чужі вибили, zostався тільки один цей чорно-червоний співун. Дід пожалів його, переховував, сипав йому їсти, давав води, все було добре, тільки одного було шкода Катеринці: не доводилось чути півнячого співу ні опівночі, ні вдосвіта.

— Геть зовсім схудла пташка, — бубонів дід, тюпаючи до хати. — Чим так маєш страждати, то ліпше я тобі шию скручу. Наїдку з тебе ніякого, та все ж буде чим душу закропити.

Пустив його на долівку, а сам, кинувши в піч дубової кори, сів на ослоні. Півень, мабуть, розучився ходити — сидів посеред хати, розчепіривши крила.

— А-а, та ти ж, либонь, не бачиш після темряви, — здогадався дід. — Ти вже відвик од світла, песиголовцю, зовсім охляв. То й добре, менше кричатимеш, менше битимешся. Страх не люблю, коли курці відрізати голову, а вона ще скаче і скаче, ніби хоче знайти ту голову та приставити назад...

Найшов у ковбашці півжмені соняшникових зернят, сипнув на долівку, але півень і головою не ворухнув.

— О, таки засліпила тебе земля, висмоктала з тебе соки. Ну, так і бути... Ось поставлю зараз у макітру води, обпарю тебе — все-таки легше буде.

Тільки він заходився наливати води, як по дорозі стрімка гуркотнява прокотилась і наче й далі посунула на Соболівку, але й біля дідової хати не втихло. А ще через хвилину в снігах загуло, двері полетіли назад, хряснули об стіну — і вже стояв на порозі білявий синьоокий німець, молодий і стрункий. Під бровами в нього весело тремтіли допитливі приски. Німець глянув на вогонь, потім, ставши на лежанку, заглянув на піч і, поморщившись, легко скочив на долівку. Щось запитав, і хоча дід нічого не зрозумів, проте відказав:

— Сам живу, старий уже, нікому не потрібен. І ніякого багатства в мене нема, і сала нема, і яєць нема. Що було — все позабирали, за вітром пішло. Кажу правду, бо вже старий, щоб брехати.

А сам собі думав: «Це вони, мабуть, Юрка шукають. Бо чого б на піч заглядали? Думають, що вбили, а тіло сховали...»

Нарешті німець глянув на долівку й побачив півня. Знову щось запитав у діда, і в голосі його навіть вчулася приязнь.

— Бо таки нічого й нема, — й далі правив своє Катеринка. — А хіба це півень? Здохлятина, а не півень, саме пір'я та кістки. І якби хоч співав, а то й не хрипить. Ні в борщ його, ні на печеню. Ото колись були в мене півні...

Проте німець не став слухати, що в діда колись було. Підняв півня з долівки, спершу погладив, а потім роздмухав на грудях пір'я — білий чи синій. В сутінках видалась йому та птаха не такою вже й пісною, і німець, муркнувши: «Гут», — склав губи так, наче вже ласував свіжою курятиною.

— Та їй-богу, що не «гут», — наче аж сердито заперечив дід Катеринка. — Ось дай сюди, я дмухну.

Німець з підозрою глянув на простягнуту старечу руку, скривився і хутенько подався геть, залишивши двері навстіж відчиненими.

— А в своїй хаті ти теж не зачинаєш, га? — кинув йому навздогін дід Катеринка, але кинув напівголосно, ніби той міг щось зрозуміти.

Хотів вийти надвір, але на сінешні двері хтось накинув клямку. «Ото ще варят, — бубонів дід, — украв півня, а мене замкнув, щоб не побіг і не відняв крадене... О, ще, диви, на обійсті смалити заходився, бо ж звідки цей дим сотається? Що такому — насмакає сніпків із стріхи, а на порозі багаття розкладе...»

Взявся грюкати кулаками, але хоч би голос тобі у відповідь! Гайнув у хату, припав до шибки — стоїть біля воріт блакитноокий зайда з півнем під пахвою, всміхається. Смійся, щоб ти на кутні сміявся, але звідки ж тоді дим оцей, що клубочиться під

вікном, косами стелиться по підвір'ю? Може, привіяло його звідки... Але звідки?..

Коли біля шибки, вгорі, пролетіло охвістя вогню, Катеринка відсахнувся, рука його мимоволі потяглась до лоба, щоб перехреститись, але на півдорозі завмерла. Дід знову визирнув у вікно — тепер курохват був уже не сам, біля нього стояло ще два — мабуть, ті, що підпалювали, і всі дивилися сюди, на дідову хату. Холод і злість пройняли дідові груди, але він усе-таки зібрався на сили, щоб рогачем вибити скло. І зразу ж звуки пострілів сікнули по вухах, і кулі з чмоканням повпивалися в глиняну стіну.

— Свят-свят! — прошепотів дід Катеринка і задки відступив до печі. — Що ж це вони коять?.. І півня мого вкрали, й зі мною... Під діврівкою під зеленою, чи я у вас не молодець... тьху... верзеться...

У печі догоряла дубова кора. Катеринка дивився на неї як заворожений. Вже на черені зосталася недотліла купка, пойнята попелом, а з неї зрідка вискакували швидкі іскри. Злетівши вгору, вони зразу ж гасли, на коротку мить освітлюючи челюсті. Хата сповнювалась задушливим димом, од нього почали сльозитися очі. Знову золотисто дзизнула іскрина — і тут Катеринка, наче його збудили, кинувся до вікна, плечима виважив раму і, обдираючи лікті та коліна, почав виборсуватися з хати, аж поки не звалився біля призьби. Встав, розкуйовджений, у подертій сорочці, хотів уже за причілок шаснути, але почув регіт.

Сміялися німці. Вони дивились на нього і дуже весело сміялись. Один з них держав каністру з бензиною, другий — дрючок з обгорілою ватою, а курохват, звісно, тримав півня. Гнів збурих діда Катеринку. Одним оком шукав дрючка, а другого не спускав із тих, біля воріт.

— Оддайте мого півня! — прошепотів, не тямлячись.

Німці зареготали дужче. Катеринка, стиснувши кулаки, пішов на них. І чим ближче підступав, тим веселіше їм було. Пострілів дід не почув. Не побачив і того, як півень випав з-під німцевої пахви на землю і, змахнувши крилами, з густим лопотінням полетів між вишнями. А, може, почув? А, може, почув, і здалось йому, що то його душа знімається на небо?

*

Стоячи в сінях, Вільгота бачив, як увесь Чернежин виводок вигнали надвір, вигнали й Луку, вигнали й Катерину з немовлям на руках. Німці взялись поливати бензиною загату, потім підпалили зразу в кількох місцях. Вогню спершу не було видно, тільки синій димок закурівся, зав'юнився, а потім уже блиснуло бі-

лими язиками, замигогїли похапливі верчки, веселі крутіні полум'я, диму погустїшало. Дїти чередою оточили свою матір і, по-притулюювавшись одне до одного, неклїпливо стежили за тим, що відбувається. Лука теж дивився непорушно і, спираючись на палицю, зігнувся, голову ввібрав у плечі. Вогонь уже чіплявся за стрїху, прагнув вище забратись — і нарешті вилїз, язики його побільшали, стали червонуватими...

«Добре, що вітру нема, — мимоволї подумалося Вільготі, — тихо, то полум'я не перекинеться...»

Німці поставали віддалік і перемовлялись між собою. Мабуть, вогонь не дуже їх і приваблював, бо вони й не дивились на нього. Раптом почали штурхатись, і один — банькуватий здоров'як з круглими плечима — взявся натирати снігом свого товариша. А той, непоказний, майже зовсім нікчемненький, з ряботинням та лишаями на запалих щоках, упав і, сміючись до сліз, не міг підвестись. Мало не схлипуючи від реготу, усе-таки встав і, спотикаючись, одбіг до тину. І тут його погляд упав на дїтей, що з закам'янілими лицами дивились на нього. Німець часто заклїпав повіками й затих. Врешті по лишаях звинулась ображена гри-маса. Твердим кроком підійшов до Катерини і, показуючи пальцем на немовля, запитав:

— Малтшік?.. Дьєвотшка?..

Жінка дужче пригорнула дитину до грудей. У її розширених зіницях ворушились відблиски вогню.

— Дьєвотшка — карашшо! — сказав німець і хотів погладити немовля. Але Катерина злякано відсахнулася. Це вразило молодика, і він різко вихопив дитину з материних рук. Катерина кинулася до нього, але німець одтрутив її плечем і, раптово розмахнувшись, кинув загорнуту в пелюшки дитину на хату, де вже прогорїли сніпки. Вона зникла в полум'ї, наче й не було, тільки матері вчувся кволий зойк, — але, може, то її душа зойкнула? Катерина кинулася в хату, почала лізти по драбині на горище. Чомусь висковзували з-під ніг щаблі, на плечі й на руки сипались іскри, але це її не спиняло. Вже ковтала дим, вже сама вона тїла, не тільки одяг, проте кинулася до димаря, туди, де...

— Тїкайте! — крикнув Чернега своїм дїтям. Але вони немов поприкипали до землі. То він аж палицею замахнувся, аж вирячився од люті: — Розбігайтесь! Хто куди! Не біжіть разом! Хто куди!

Дїти приснули по городі врізнобіч, ніби порох. Й одразу ж одне дивно підскочило на бігу і впало обличчям у сніг. Чернега пострілу не чув — він тільки бачив, як падає його дитина. Та, врешті, постріл той таки долинув до його слуху — і дядько обернувся до палїїв. Крутоплечий здоров'як знову прицілювався на

город. Чернега, майже не кульгаючи, кинувся до нього, але напереріз йому ступив лишаюватий і, піднявши автомат, вдарив Луку по обличчю. Чернега спинився раптово, приклав до очей обидві долоні, й тут ще один удар примусив його поволі зігнути і важко впасти, вгрузнувши в сніг.

«Господи, — думалося в цей час Вільготі, — і хату його спалили, й самого порішили, а хто ж мені за корову заплатить? Ех, якби знаття, то я ще зранку відвів би рябу на сусіднє село...»

Чернега не підводився. Ще одна його дитина спіткнулась і зарилася з головою в замет. Але решта вже докочувалась до яру, вже й зникала. «Хай би жили, — само собою думалося Вільготі. — Повиростають, то я безпремінно стребую із них те, що батько запрягся віддати. Тільки де ж це Юрко бариться? Невже й справді не прискочить, щоб захистити, щоб порятувати? Що ж, він їм і сам розкаже і за себе, й за сина, вони повинні зрозуміти».

Ось вони йдуть. Ну, зовсім же на людей схожі, нічого страшного немає. Холодно, а вони всі розгарячілися, спітніли, навіть з рум'янцем. Бо робота така. До якої роботи приставлять чоловіка, то такий у нього й вигляд. Піти назустріч чи сховатись? Коли сховається, то подумують, що боїться, що ворог. Е-е, ні, хіба ж він ворог, хіба ж він їм лиха якого зичить... Йшов їм назустріч і землі під собою не чув, так обважніли ноги.

— Заходьте...

Хотів голосно сказати, а й сам не почув власного голосу. Це його налякало, і Вільгота вклонився, але очей у землю не опустив, ні, а все з них не зводив. Німці поставали навколо нього, приглядалися з цікавістю.

— Правильно палите, — зміцнілим голосом мовив Вільгота. — Усі вони активісти й більшовики. — І однією рукою показав на Меланчину хату, ще незачепану, а другою — на Чернежину, охоплену полум'ям, буйну.

— К-караш-шо! — підохотливо обізвався лишаюватий. Вільгота відповів йому вдячним поглядом — а й справді, не такий він виродок, як здаля могло здатись. Хіба посеред нашого брата мало таких, що доля обійшла вродою, наділила такими парсунами, що і вдень, не тільки вночі, ліпше обминути, щоб не перелякатись?!

— А мій Юрко, мабуть, теж десь палить, еге? — зовсім уже повеселів Вільгота і, помітивши, що його не розуміли, пояснив: — Поліцаєм мій Юрко, помагає вам, бо хіба ви самі впоралися б?

І зразу язик прикусив — навіщо ото говорити, впоралися б чи не впоралися б? Не його це діло, а їхнє. Проте вони, либонь, не втямили нічого, бо лишаюватий знову підохотливо кинув:

— К-караш-шо!

— Еге, харашо, — погодився Вільгота.

Німці презирнулись між собою. Відчувши непевність, Вільгота заспішив:

— Коли хочете, я вам усе тут покажу... Де хто ховається... Все покажу... В оцій хаті, — показав на свою, — безпечно... Та куди ж ви йдете? Кажу, що це моя, а мій син Юрко...

І залякними од жаху очима дивився на ствол автомата, який наставляв на нього лишаюватий. І вже не міг видобути з грудей жодного слова, а в голові раптово зашуміло, немов там зненацька пустився рясний весняний дощ, залопотів по широкому листю, за-кльокав по калюжах, і все густішав, краплини падали більші, би-лися лункіше...

— Ха-ра-шо... — видихнув Вільгота.

*

Почали з окопів розходитись. Зразу йшли гуртом, так безпечніше здавалось, а тільки до села наблизились — тут уже хто куди, кому як додому ближче. Йшли й оглядались — одне на одного та на німців, що зостались позаду, не поспішали ні в машини сідати, ні на мотоцикли. Вже сутеніти почало, все примеркало, і люди також потроху пригасали, наче з них вибігало та виціджувалося світло. І здавалось, що не сніг лежав довкруги, а синюватий смуток.

Юхим спершу надумав іти на Балабанівку — на цьому кутку в нього жив далекий родич, з яким вони оце були на окопах. Родич казав, що має флягу німецького спирту, можна було б по-грітись, бо хто зна, коли ще доведеться пити. Він був не з пропащих п'яничок, та й скупуватий удався, але захотілось йому зараз щось добре зробити для Юхима, бо скільки вони не жили в одному селі, скільки не були родичами, — ніколи він нічого і не дав йому, й не порадив добре.

— А на закуску теж знайдеться щось, — говорив, ховаючи холодні та розсудливі очі. — Там крапля олії є, цибулина.

— І не говоріть! — вигукнув Юхим, відчуваючи голодне піднесення. — Сьогодні так виробився, набігався, як бездомний собака, а в роті нічого не мав. Коли кличете, то не відмовлюся.

— Уже й бараболя якась звариться...

— Це ж і бараболю можна підсмачити олійкою, еге ж? — збуджено допитувався голодний Юхим.

— А чого ж... — невиразно мимрив далекий родич, якому було шкода тратити олію ще й на варену картоплю. — Можна з олією, а можна й так. Бо спирт — це ж і закуска, і жири.

— От би на став заглянути, може, тамки під кригою риби надушилось. Нічого, що душена, їсти можна.

— Е-е, якби ж то... Дочекаємось весни, а там і гранатую можна буде глушити. Я вже запас із тих гранат маю, на мій вік вистачить.

«Ти бач, який кебетливий, — подумалося Юхимові. — Треба буде й собі назбирати всякого залізяччя, а то війні ось-ось амба, а я ніякої хвороби й не прибережу собі. А треба, треба, — в людей не допозичаєшся».

— Слухай, — майже пошепки мовив Юхим і озирнувся, хоч біля них нікого не було. — І чого наші ждуть? Вдарили б — та й усе.

— Вдарять...

— Уже той фронт і чуєш, тільки не бачиш.

— Коли стемніє, то видно.

— А може, цієї ночі?.. — і не доказав.

— Може, й цієї... Тільки б у нас не було колотнечі ніякої, бо тоді не обібратися лиха.

— Гірше не буде, ніж є... О, горить! Це ж на Соболівці. Що б це могло зайнятись? Ген як славно дим валить.

Зупинились і вбирали зором ту пожежу. Та коли спалахнуло ще в одному місці — стояти вже не могли. Отже, і їх не минула та гірка доля, яка лихом прокотилася по сусідніх селах, залишивши згарища й підняті до неба бовдури. Не встиг ще Юхим і отямитись, як родича поруч уже не було — ген-ген чимдуху потягнув на Балабанівку... А куди ж йому?.. Ноги самі рушили, ноги самі понесли його додому. Вже добре бачив, що горять хати. Ген ще одна закурилася, легеньке сіре клоччя загойдалось над нею, під тим клоччям в'юнко заметушилились вогники. Чия ж то? А то чия?

Врешті почув постріли і припав за горбком. Що ж це робиться? Невже і його хату палитимуть? А в чому ж він житиме? А де житиме Тетяна? Господи, скільки вона з ним, із Юхимом, натерпілася, а тепер ще й таке горе? Скільки ж та жінка може терпіти?

Зараз він ненавидів увесь світ, а найдужче себе. Гнів бухтів у ньому, й від того гніву стало так гаряче, ніби він не до снігу припадав, а серед палаючих хат стояв.

— І нащо мене земля носить? — шепотів. — І чого вона досі не запалася піді мною? Щоб провалився я...

Гадалось, що якби він зараз був дома, що якби він ліпше поводився з жінкою, то не було б цього... Спомин про Тетяну підстьобував, не давав сидіти. Схопився і спершу неквапно, а далі все хутчіш почав наближатися до Соболівки.

— Треба їй сказати, — бубонів, — що хочу з нею помиритись. Що не такі вже ми молоді, щоб сходитись та розходитись. Бо сміялися з нас і сміятимуться, а ми ж хіба не люди?

Хата діда Катеринки, що зайнялася першою, горіла, мов скирта соломи. Юхим хотів побігти мимо, але щось припинило його. Пожежа, яку він побачив зблизька, не налякала й не пригнітила його. Юхима здивувало те, що стара яблуня, котра росла під самісіньким вікном, також горить. Якби він зараз побачив палаючу землю або палаючий сніг, то це вразило б його не менше. А то — жива яблуня!.. І вже тоді аж угледів діда Катеринку на стежці й гукнув:

— Діду! А ви чого лежите?! Вставайте та гасіть!

Ого, мабуть, добре поклато ото старого, що не чує й не зводиться.

— Вставайте!.. — крикнув і побіг далі. Горіли й сусідні хати, але він якось їх не помічав. Бубонів: — Це ж Тетяна сердиться на мене... А чого сердиться? Ну, не помирились, то помиримося... Думає, що за портфель на неї маю серце. Та нехай той портфель пропадом пропаде, коли за нього гризтись.

Он з їхнього подвір'я скільки диму валить. Ну, це, либонь, од сусідів смикнуло вітерцем — і вже всеньке обійстя застелило чужим димом. Але чого ж це Тетяни ніде не видно? Невже й досі портфель шукає? Але хіба вона не бачить, що їхня хата полум'ям сходить?

— Тетяно! — хотів покликати. Але крик застряв у горлі. І впав Юхим — не було за що перечепитись, а він таки впав. Рукки простягнув уперед, щоб звестись, а земля взяла та й провалилась під тобою, і пухка така, як чорний туман...

*

— З млина нікуди тебе не випущу, — сказав півпарубка. — А коли прийдуть і сюди, то буду захищатись.

Галя як сіла під стіною, як впустила голову на коліна, то так і не підвелась. Але в її поставі він вловив недовір'я. І додав:

— Це вже не млин, а трухлятина. Три літа не мололи тут, не навідувався ніхто. Не повинні б... Та коли що — тебе не віддам. Чуєш?

Галя мовчала. Півпарубка зігнувся, підвів їй голову. Очі в дівчини були піврозплющені, пашіли сухим блиском. Він благально силкувався заглянути в їхню глибину, наче хотів випросити бодай натяк на згоду. Але дівчина дивилась на нього — й не бачила. Він це добре відчував — вона його не бачить, бо все ество її зосередилось на своєму, на болючому.

— До матері... — врешті видушила вона.

Півпарубка все не відпускав її голову.

— Хай смеркне...

Обізвалася Мотря-з-торбою.

— Може, ви їсти хочете? У мене тут назбирано... Ось варена картоплина, сухарик є, а ще сушені грушки. Дали буряка в якійсь хаті, але ж його спекти треба, бо сирий. Я печені буряки люблю...

Все те витягувала з торби, розглядала, обдмухувала. Шкоринка здалась їй зацвілою, то понюхала, взялася нігтем знищити цвіль. Головку часнику видобула, червоненьку цибулину. Дуже хотілося їй, щоб у торбі знайшовся кусник сала, але скільки не порпалась там, не було. Таки не подали їй сала за останній тиждень ні разу. І ганчір'я всякого почало менше перепадати — ген на ногах, обв'язане мотузками, уже позношувалось, треба було б щільшого. Мотря зідхнула й заходилась переминачи в беззубому роті оту шкоринку, — не засувати ж її назад, щоб зовсім пропало.

Так вони й сиділи — півпарубка з Галею біля стіни, а прошачка під стовпом. У млині все насуплювалось, і кутки блимали на них з глухуватою неприязню; з дірок у стелі проціджувалось чи то примарне світло дня, чи то рідесенький, розпорошений попіл вечора. Хоч би тобі вода шелеснула чи тоненько, по-пташиному пискнула вниз під колесами, — ні, тихо, позамерзало все, скуте кригою. Тільки різким, пропахлим старою курявою холодком дме з-під дощок, і пувугиння важко пообвисало по стінах, обсипане чи то давнім борошном, чи то інеем.

Півпарубка насторожився — наче голоси йому знадвору вчувлись. Приклав вухо до стіни, але хіба вловиш що-небудь через таку грубу?.. Одхилив двері, а під млином трое дітей. Блискають переляканими очима й туляться одне до одного, бо роздягнуті й босі. Він спершу і не впізнав їх — може, які приблудні чи біженці, бо хіба мало зараз таких по світу стикається?.. Але по очах їхніх застеріг, що впізнали його, і зразу ж майнуло: Чернежині!

Спершу не хотіли йти в млин, то він їх позатягував. І все сварився, що вони своєї хати не тримаються, що позавіює їх де-небудь, аж весною познаходять кості.

— І за чим ваш батько дивиться, га? Якби в мене такі були, то з ранку до вечора тільки те й робив би, що березовою кашею годував... Ну, чого мовчиш, Марку? Обізвись. Дивно-но, які шмаркаки позамерзали під носом.

Марко, наступаючи собі ногою на ногу, щоб тепліше було, сказав:

— Тата вбили.

— Отакої! — вихопилось у півпарубка. — Та ми ж недавно з ним на цвинтарі були... Це що він торочить, Ганко?

У Ганки тремтіли руки — чи від холоду, чи від страху. Одвернулась, наче й не хотіла говорити з півпарубком. А Марко:

— І хату нашу спалили. А Саньку в вогонь жбурнули, то мати за нею кинулись.

— Це правда, Павле? — вицвілим, якимось жалібним голосом звернувся півпарубка до найстаршого серед дітей. — Чого ж ти мовчиш?

Павло не одвернувся, не одвів погляду, прямо дивився на півпарубка. Й нічого не відповідав.

— А потім, — узявся далі розказувати найменший Марко, — тато як крикнуть нам: «Тікайте! Хто куди!» Ми й побігли. То підстрелили Марійку, Максима, і Федька теж підстрелили. А Михайла аж у полі догнало. Він щось кричав, але ми далі побігли.

— Марку... Ганко.. Павле...

— Весь куток палають. Я хотів подивитись, то вони, — показав на брата й сестру, — не дали мені.

Раптом Галя скочила і до дверей метнулась. Півпарубка надгонав, схопив її за плечі й не пускав.

— До матері, — виривалась дівчина. — Пусти!

— Не пуцу, — борюкався з нею півпарубка. — Нікуди не пуцу.

Але дівчина зовсім розуму стерялась. Била його ліктем, дряпала — і все поривалась до дверей. Півпарубка навіть не одвертався од її ударів, тільки коли по лице перепало, то приплющувався.

— Чого присмоктався? Чого до мене липнеш? Куди не повернуся — все ти і ти. Ще ніколи такого ворога не мала.

А він тільки губи закущував — то верхню, то нижню, і все не обзивався, ніби язик проковтнув. І крапелька крові вогко поблискувала на губах. Ось Галя тернула їх ліктем, розмазала — і наче одблиск пожежі впав на його лице.

Врешті вона вгамувалась. Раптово тіло її обм'якло, зір прижухнув, наче мрякою заволокло. Півпарубка якусь хвилю притискував дівчину однією рукою до себе, потім перехилився набік, потягнув до стіни.

Мотря-з-торбою встала, підійшла до дітей. Давала їм сушені грушки, цвілі шкоринки, але діти не брали. Вони стояли тісною купкою, наступали собі на ноги та ще розглядались по боках, немов їх оточували палаючі стіни, немов ось-ось мала впасти на їх голови стеля.

— Взути вас треба, — сказала Мотря. — Ось я зараз...

Нагнулася за мішком і почала дерти його навпіл. Потім найшла кілька мотузочків і взялася обмотувати Маркові ноги. Запримітила в кутку жмуток закростриченого клоччя, обтушувала ним підшови й литки, потім мішковиною, а тоді вже мотузками. Діти з увагою стежили за нею.

— Не пропадати ж, — бубоніла Мотря. — Коли такі малі помирають, то що буде? Хай уже по мені не в забарі одспіває метелиця, але ж ви, зелененькі, не в'яньте, не сохніть, хай уже я...

Мішків вистачило ще для Ганки, а для Павла — лиш на одну ногу, то Мотря повисипала все з своєї торби і тією торбою обмотала.

— Тепер, — сказала, — знімати не треба. Так і ходіть, так і спіть. А коли надобаєте які лахи, то підніміть і намотайте собі. Діти слухали її поради і мовчки згоджувались.

— Не пропадете, — говорила Мотря. — Будете ходити зі мною, світ не без горя, але й не без добрих людей. Навчитесь гарні слова говорити, а за ті слова буде вам шана й оддяка. Ось повторюйте слідком за мною: не збирайте собі скарбів на землі, де міль і тля їсть і де злодії підкопуються і крадуть.

— ...підкопуються і крадуть, — прошепотів найменший Марко.

— Збирайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні тля не їсть і де злодії не підкопуються й не крадуть.

— ...не підкопуються й не крадуть.

— Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше.

— ...буде й серце ваше.

— Блаженні вбогі духом, бо такі втішаться. Блаженні сумні, бо такі втішаться. Блаженні тихі, бо такі осягнуть землю. Блаженні голодні й жадні правди, бо такі наситяться. Блаженні милостиві, бо такі будуть помилувані.

— ...будуть помилувані.

— Ви сіль землі; коли сіль звітріє, то чим солити? Ні на що не годиться вона, тільки щоб викинути геть і щоб топтали її люди. Ви світло світу...

— ...світло світу... — мимоволі, тихенько повторював Марко, бо слова ті падали на його душу, як зерно на спраглу землю.

Сутеніло; наливався темрявою глухий млин. Тихе Мотрине казання ледь-ледь чулось і примарно, таємниче згасло. Та ще раз у раз підпалювало дитячі очі, які спалахували гіркуватим, заглибленим вогнем. Галя спала, й півпарубка відчував своєю долонею, як б'ється її серце. Він так прислухався до того тукання, що не чув ні Мотриних повчань, ні того, як здалеку доноситься гуркіт моторів. Та врешті гарчання моторів заглушило биття

серця, і він скочив, виглянув за поріг. Зразу ж відсахнувся, почав закривати двері на грубий залізний прогонич. Замкнув — і побіг до коша, де під купою дерті був схований автомат.

Але на півдорозі його спинив глухуватий голос, у якому прольовувалась тонким живчиком пристрасть. Мотря повчала:

— І коли права рука блазнить тебе, відітни її й кинь од себе: більша-бо користь тобі, щоб один із членів твоїх загинув, а не все тіло твоє вкинуто в пекло.

— ...вкинуто в пекло.

— Ти бач! — здивувався півпарубка. — І складно ж ви чешете, тітко. Але нащо їх такого навчати?

— Коли ж око твоє блазнить тебе, вирви його ... — бубоніла, наче й не чуючи його, Мотря.

— Та годі, годі! — закричав півпарубка, бо мотори вже сопли під млином. — Не забувайте дітям памороки, чуєте!

Був уже біля коша, рука нишпорила під дертю, ось пальці наткнулись на холодне залізо. Не збирався так просто віддавати своє життя. Не хотів, щоб безкарно вбивали оцих дітей, яких не зуміли вистріляти гуртом. Не дасть, бо він не безтямне дерево, він не бездушний камінь.

Посіявся сніг за шию — задер голову й крізь велику шпарину побачив біло-рожеву пелюстку молодого місяця. Чи то тільки здалось, що місяць?

Передруковано з журналу «Вітчизна», ч. 1, Київ 1967.

У «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 18) вид-ва ПРОЛОГ вийшла з друку перша частина монографії:

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» і «Сучасність».

ОЛЕКСАНДЕР ФИЛИПОВИЧ: **ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ ЮРІЯ КЛЕНА**

ДО 20-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТИ

*«... Ми згинем, ми згинем, ми згинем,
Щоб знов відродились сні
І вихорем дужим полинем
Над полем нової весни».*

Ю. Клен: «Не знаю»

I

Двадцять років тому в старовинному баварському місті Авгсбурзі згасло життя видатного українського поета, перекладача і вченого Освальда Федоровича Бургардта, відомого під псевдонімом «Юрій Клен». Його ім'я у 20-х роках було пов'язане із славним «п'ятірним гроном» київських поетів-неоклясиків, до якого належали ще М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара і М. Рильський. У нашій літературі він є постаттю унікальною: людина неукраїнського походження, він проте відчув себе сином української землі і зв'язав свою долю з долею України.

Для вивчення його біографії ми маємо два головні джерела.

Перше — це ґрунтовна праця його сестри Жосефіни Бургардт, що вийшла 1962 року в Мюнхені німецькою мовою: «Oswald Burghardt. Leben und Werke». («Освальд Бургардт. Життя і твори»). Друге джерело — це монументальна епопея Ю. Клена «Попіл імперій», яка до певної міри є твором автобіографічним. У ній автор змалював чимало подій власного життя.

Все його життя можна поділити на три періоди.

Перший — з 1891 по 1919 рік, тобто від народження до того часу, коли він повернувся до Києва з Архангельської губернії, куди був засланий царським урядом під час першої світової війни. Другий період — з 1919 по 1931 рік, коли він перебував на Україні, і третій — з 1931 по 1947 рік — життя на еміграції.

Народився він на Поділлі, в селі Сербинівці 4 жовтня 1891 в родині кушця Фрідріха Бургардта, що походив з Прусії. Мати його була балтійська німка. Мальовнича природа Поділля — могутні дубові ліси та березові гаї — залишила у нього враження на все життя. В родині панувала німецька мова. Першою його лектурою в дитинстві була біблія. Коли йому було 5 років, родина переїхала до невеликого

міста Немирова і мешкала там у шевця, на ім'я Каня, з яким маленький хлопчик дуже заприятелювався, бо той завжди оповідав йому цікаві українські казки та байки. Цього шевця, «рябого чорноволосого Никанора», Ю. Клен тепло згадує в «Попелі імперій».

Я знов малий хлопчак... Сиджу в майстерні,
і добрий приятель мій, швець-казкар,
Оповідася ті казки химерні,
Що досі не померх ще їхній чар.

Після Немирова Бургардти жили кілька років у Воронівці, недалеко від Немирова, де Освальд ходив до російської початкової школи. Від 11 до 14 року життя він продовжував своє навчання у Славути, на Волині. Жив у цей час у свого дядька, який побудував на краю великого соснового лісу дуже гарний будинок. У школі він здивував раз свого вчителя, коли, у віці 11 років, подав відповідь на домашнє завдання у формі вірша. Далі Освальд вчився у Немирівській гімназії, але закінчив середню освіту в Київській першій гімназії. Від юнацьких років, проведених у Києві, у нього залишилися найприємніші, найтепліші спогади. Він не може забути ні Дніпра, ні Аскольдової могили, ні Кадетського гаю та Дарницьких лісів, ні подорожей човном по Дніпру:

За Чортовий і за «Наталку»
Ми запливали на човнах
І теплий червень пестив палко
Нас на просторі у човнах.

Так протікали дні затишні,
Горіла Лавра на горах,
І наливались темні вишні
Десь на соломенці в садках.

Закінчивши з золотою медалею гімназію, Бургардт вступив у 1911 році до Київського університету, де студіював англійську, німецьку та слов'янську філологію і загальну історію літератури. У студентські роки він захоплювався творчістю Рільке, робив про нього доповідь в університеті і переклав російською мовою чимало його віршів.

У 1915 році вийшла друком перша його наукова праця (російською мовою) з галузі поезики під назвою: «Нові обрії в царині дослідження поетичного стилю»,*) яка була рекомендована для вищих шкіл.

*) «Новые горизонты в области исследования поэтического стиля (приписаны Е. Ельстера)». Київ, 1915, 64 стор.

Дуже гарну передмову до неї написав професор Володимир Петц, авторитетний теоретик та історик літератури. Цей факт говорить сам за себе.

Під час першої світової війни, наприкінці 1914 року, Бургардт, як німецький підданий, був висланий з Києва в «Мар'їну гору», Архангельської губернії, на Кольському півострові. Тут він провів чотири роки. Про цей час він згадує у своїх «Споминах про неоклясиків»: «...Чотири роки відірваності від культурного життя. Чотири роки серед сніжних полів, дрімливих лісів ялинових, з білими літніми ночами і довгими зимовими, в яких тремтіли миготливі блиски північного саява».

Цій добі свого життя він присвячує дві сторінки в «Попелі імперій»:

Архангельський далекий краю,
Де довго тягся мій полон!
О, як я гостро пам'ятаю
Сніги, і річку, і балькон.
.....

Той час не був для мене зайвий.
Я полюбив північне саяво,
Коли воно в холодну ніч,
Яку стрічав я віч-на-віч,
Ходило хвилями у небі,
Де тихо плив Персей і Лебідь.
Смолисто дихала весна,
Коли повалена сосна
Рипіла в мене під пилою,
І пахло першою весною.
.....

Там з'явив я колись війну,
Прощавши молодість ясну».

Разом з Бургардтом інтерновано коло 30 молодих людей. Вони не потребували фізично працювати, проте, на власне бажання, щоб заробити трохи грошей, ходили рубати ліс. Вони самі собі готували їжу, варили, пекли, і Бургардт навчився там добре випікати хліб. Про його настрої в той час ми довідуємося з нарису «Великодні минулі»:

«...Великдень на Архангельщині. Рік 1917. В який же то далекий куток світу закинула мене доля на заслання! Ані пасок, ані крашанок. Люди заможні, але звичаю того не відають. Та селяни здебільшого не знають, що то яйця, бо ніколи їх не бачили. У сусідньому селі Шостогорці є баба, що має кілька курок, так про це в усіх околицях оповідають, як про диво якесь. Церква за річкую. Лід почав

підтаювати і переходити річку небезпечно. Після Служби підходять під благословіння. Священик однією рукою дає хрест цілувати, а другою від кожного приймає „мзду“, яку кладе в калитку. Ні, такого звичаю немає на Україні! Краще піти геть і не дивитись».

Цей уривок показує, що вже в ті далекі часи у Бургардта був романтизм до України.

На Півночі Бургардт збирав фолкльор і писав російські вірші, в яких оспівував красу північної природи. Після закінчення війни він у листопаді 1918 повернувся до Києва. По дорозі він заїздить до Курська, куди в 1915 році були заслані його мати й сестри. Частину дороги він їхав на даху поїзду і там якийсь «добрий сусід» покрав у нього речі, і його довголітня праця над збиранням північного фолкльору даремно пропала. Столиця України стрінула його в стані повного господарчого занепаду — без електрики, води, холодна і голодна.

Ось як змальовує він її картину з революційних років:

Ночами стій в черзі по хліб,
У місті не тече вода по трубах,
Не мився ти вже десять діб,
І не тріщать дрова в холодних грубах.

Щодня міняєш на харчі
Десь на Євбазі рушники й обрусі,
Коли ж подзвонять уночі,
То сподівайся — щонайменше — трусу.

У 1919-20 рр. Бургардт продовжує в Київському університеті перервані студії, а також бере дворічний курс аспірантури при дослідному інституті Української академії наук. Він студіює германістику, крім того, спеціалізується в англійській мові та літературі. 1923 року одержує університетський диплом «першого ступеня» (з найвищими оцінками).

Восени 1920 року приїхав до Києва з Баришівки (містечко 60 км від Києва) набирати вчителів директор соціально-економічного технікуму і трудової школи, Микола Симашкевич. Він пропонував добрі умови: теплі, опалені приміщення, платню — не безвартісними грошиами, а «натурою» (борошном, пшоном і салом), добре освітлення в квартирах — газовими лампами, а не допотопними каганцями. Умови були дуже привабливі і Бургардт охоче погодився. Через кілька місяців переїхав з Києва до Баришівки і Микола Зеров, який, з властивим йому гумором, відразу охрестив її новим ім'ям «Люкроза» від латинського слова «lucrum», що означає «барис».

Бургардт читав там у повному обсязі курс всесвітнього письменства (який ніколи не викладався в середніх школах), а Зеров — українську літературу, історію і свою улюблену латину. Завдяки цим

двом блискучим викладачам Баришівська школа набула слави, а саме містечко стало культурним центром. Поза школою ці два, за виразом Зерова, «захожі різьбарі» віддавалися власній творчості. Тут, «у затишку щасливої Люкрази» Микола Костьович написав майже всі вірші, що увійшли пізніше до збірки «Камена», а Бургардт зробив чимало перекладів з німецької та англійської літератури.

Влітку 1921 року сталася дуже невесела подія: наскочила пірятинська міліція і заарештувала мало не всіх місцевих учителів, у тому числі Освальда Федоровича (Зерова в той час, на щастя, не було в Баришівці). Заарештованих посадили на підводи і повезли до Яготина, а потім до Пирятина. Тут вони тиждень просиділи у в'язниці, після чого їх пішки погнали до Гребінки, звідки поїздом повезли до Полтави, де посадили у велику тюрму, оточену високим муром. У камері (колишній тюремній церкві), де знаходився Бургардт, людей було чоловік із 60. Скоро зорганізувався добрий хор, і по в'язниці лунали співи: «Не пора, не пора . . .», «Ще не вмерла Україна», «Заповіт». Уночі ув'язнених виводили на допити. Спали вони на твердій підлозі. За них дуже клопотався письменник Володимир Короленко. Заступництво Короленка, а також відсутність у слідчого обвинувального матеріалу «прискорило» справу звільнення заарештованих, і через місяць їх випустили на волю.

Після цього Бургардт ще рік перебував у Баришівці. За цей час обставини там змінилися на гірше: її наполовину «розкуркулили», і старий добробут зник. Між тим у Києві, у зв'язку з новою економічною політикою, життя почало відроджуватись, і восени 1922 року два «захожі різьбарі» повернулися в лоно столиці. Бургардт почав викладати німецьку мову по різних середніх та вищих школах: з 1922 по 1924 рік — у залізничному технікумі, з 1923 по 1927 — у кооперативній школі, а з 1924 по 1928 — у Голосіївському сільсько-господарському інституті. З 1928 року він починає працю в Київському університеті, викладаючи там німецьку мову та загальну історію німецької літератури.

У 1930-31 рр. Бургардт займає посаду професора в Лінгвістичному інституті, де читає курс «Мистецтво літературного перекладу», а крім того, викладає німецьку літературу, стилістику, фонетику та історичну граматику.

Він бере активну участь у роботі Української академії наук, працює в секції наукових робітників, як уповноважений керівник перекладів при ІНО, є членом бібліотечної комісії, головує в об'єднанні учителів-мовознавців. До цього слід ще додати, що він був постійним членом редакції великого харківського видавництва, що видавало журнал «Життя і революція».

Багато часу він присвячує перекладам на українську мову творів світової літератури: Шекспіра, Байрона, Шеллі, Верлена, Дікенса,

Гамсуна. Перекладає частину німецького епосу «Пісня про Нібелюнгів».

За його редакцією і з його вступними статтями виходять українською мовою твори Гамсуна, Джека Лондона, Бернарда Шов, Келлермана та інших західноєвропейських письменників. На замовлення Харківської державної опери він перекладає лібретто опери Ріхарда Штрауса «Саломея», за твором О. Вайлда. Крім цього, по різних журналах друкує свої літературно-критичні статті та рецензії.

У той час він близько сходиться з київською групою поетів-неоклясиків, разом з ними виступає на літературних вечірках з своїми прекрасними перекладами поетичних творів Байрона, Шеллі, Рільке.

Пригадую, зокрема, як одного разу він читав «Хмару» та «Озімандію» Шеллі у власному перекладі.

Першою збіркою його перекладів, що з'явилися друком у 1926 році, була невеличка книжечка під назвою «Залізні сонети», в якій були поміщені переклади з творів новітніх німецьких поетів. На цю збірку Дмитро Загул написав похвальну рецензію. Це викликало в М. Зерова таку епіграму на адресу Бургардта в його жартівливим «Неоклясичнім марші»:

Загул пошив мене в поети,
Втопив у липовім меду,
З заліза я роблю сонети:
Що хочеш, те й перекладу.

Після повернення з Баришівки Освальд Федорович жив у Києві в затишку колишнього Покровського монастиря, недалеко від Діонісієвського завулку, де в той час мешкав мій старший брат Павло, професор Київського ІНО. Він дуже часто забігав до брата — чи то за якоюсь книжкою, чи поговорити на ту або ту літературну тему. Я в той час був студентом ІНО і жив разом з братом, тоді ще не одруженим. Пригадую, як мене приємно вразило, коли я дізнався, що ця струнка висока людина, з густим чорним волоссям і задумливим обличчям, яка завжди розмовляла добірною українською мовою, з походження не українець. Він був постійним гостем у брата, коли той час-від-часу збирав у себе своїх друзів і товаришів по перу, щоб за склянкою чаю або чаркою вина поділитися враженнями навколишнього життя й обговорити різні літературні та видавничі справи. На цих скромних прийняттях, крім неодмінного «п'ятірного грона», бували завжди: академік С. Єфремов, критик та публіцист А. Ніковський, шевченкознавець М. Новицький, літературознавець та критик Б. Якубський, фундатори і члени правління видавництва «Слово» С. Г. Титаренко та Г. К. Голоскевич (автор відомого правописного словника), автор роману «Дівчина з ведмедиком» В. П. Петров, людина дуже близька до групи неоклясиків, і, звичайно, сусід по квартирі,

братів приятель театрознавець П. І. Рулін, від якого я завжди для таких okazji приносив стільці. Це, безперечно, була еліта тогочасного літературного Києва. Душею цих вечірок, як правило, був М. К. Зеров, який чарував усіх своєю веселістю і розсипався фюерверком анекдот, епіграм та цікавих спогадів. Крім нього, жваву участь у розмові брали А. Ніковський, С. Єфремов та М. Рильський. Освальд Федорович мало говорив, а більше слухав і з цього погляду нагадував Михайла Драй-Хмару. Він залишився в моїй пам'яті як дуже стримана і скромна людина, надзвичайно шляхетної і лагідної вдачі.

В кінці 20-х років умови життя на Україні різко змінилися. Нова економічна політика (НЕП), що спричинилася до господарського піднесення і добробуту населення, закінчилася; більшовицька влада заходилася будувати нове «безкласове суспільство», взяла курс на індустріалізацію і на колективізацію сільського господарства. Почалися «п'ятирічки». На селі, у зв'язку із спротивом селянства колективізації роздувається тепер клясова боротьба. Чесних трудівників землі, які впертою працею здобули собі певний достаток і створили більш-менш людські умови життя, затавровано, як «куркулів», їх заарештовують і висилають, а їхнє майно конфіскують. Під приводом «боротьби з куркулем» винищується найбільш життєздатна, національно свідомо частина селянства.

На ідеологічному фронті посилюється боротьба з т. зв. «буржуазним націоналізмом». Українська інтелігенція стає об'єктом переслідування та арештів. У кожному свідомому українцеві влада запідозріває «потенціального ворога», і вистачає незначного приводу, щоб запідозрена людина зникла в казематах НКВД. Хвиля жажливого сталінського терору заливає всю Україну.

Тяжка була в ті часи доля українського письменника: він був позбавлений свободи творчості, а з другого боку, не міг і мовчати, бо в такому разі йому могли прийти «саботаж». Найбільше дістається в той час неоклясикам: на них все частіше сиплються обвинувачення з боку «пролетарської критики» та різних вульгаризаторів мистецтва щодо «несучасности», «ідеалізації минулого», «втечі від життя». Похід проти української інтелігенції розпочато в березні 1930 процесом «Спільки визволення України», жертвою якого впали академік С. Єфремов, критик та публіцист А. Ніковський, письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, академік Михайло Слабченко, мовознавець Г. Голоскевич і багато інших видатних діячів нашої культури.

Влітку 1930 року Бургардт, як німецький підданий, дістав візу на подорож до Німеччини. Він відвідує Берлін, Франкфурт на Майні, Гайдельберг, Шварцвальд. Після повернення до Києва він не має внутрішнього спокою. Як пише сестра в своїй праці про нього, він міг годинами ходити по кімнаті, нічого не говорячи і все щось обмірковуючи. Нарешті він приймає категоричне рішення: назавжди зали-

пшити Радянський Союз і виїхати до Німеччини. Свій тогочасний настрій він відбив у «Споминах про неоклясиків».

«...Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції, і грозова хмара не промине на цей раз неоклясиків. Наприкінці того року я почав робити заходи, щоб виїхати за кордон. Небагато людей знало про те, що я рішив остаточно покинути край та шукати долі в невідомій „синій далечині”. Якось на вулиці Зеров читав мені сонета, написаного мені на прощання та ще не закінченого. Я мав зайти до нього за пару днів, але мені вже забракло часу на те. Лише 1944 року, за кордоном, я дістав той, уже закінчений сонет, що мав заголовок „Дим батьківщини” (початок його: „Щасливо, корабелю темнобокий!” — О. Ф.)».*)

З наведеного уривка видно, що Бургардт мав тоді передчуття зловісного майбутнього. Це передчуття його не зрадило. У 1935 році трое його друзів з «п'ятірного грона» (М. Зеров, П. Филипович, та М. Драй-Хмара) були заарештовані і заслані. Крім того, в його рішентні велику роль відіграла задушлива атмосфера радянської дійсності, позбавленість для письменника можливості творити вільно. Сестра перестерігала брата, що в Німеччині велике безробіття, що він там не знайде праці, але його ніщо вже не могло стримати. Він був захоплений вільним, невимушеним життям столиці і на остороги сестри відповідав: «Якби ти пройшлася вулицями Берліну, ти б уже більше не схотіла сюди повернутися».

Наприкінці жовтня 1931 О. Бургардт з дружиною назавжди залишив Радянський Союз:

Простягся шлях мені без перепон.
І, як вигнанець-Данте, я покинув,
вітавши обшир невідомих лон,
в ту ніч мою Фльоренцію — Вкраїну.

II

Їхали вони через Польщу, зупинилися на короткий час у Варшаві, потім у Берліні. Далі поїхали до Шварцвальду, де жила рідня Освальда Федоровича. Відвідали вони в той час і Париж, де пробули три місяці. Місцем їх осідку в Німеччині став Мюнхен, тут вони жили до 1934 року. Їх помешкання складалося з однієї мебльованої кімнати. Постійної праці Бургардт не мав, жив з приватних лекцій та літе-

*) Цей сонет, з датою 22. X. 1931, увійшов до збірки «Вибраних творів» М. Зерова, виданих у Києві 1966 року, але... без присвяти О. Бургардтові. Також без присвяти йому вміщена там олександрина «Lucrosa» («Під кровом сільських муз»).

ратурного заробітку, друкуючи свої статті в німецькій та українській пресі. Щороку, під час літнього семестру, він був зайнятий у Мюнхенському університеті, де читав курс німецької мови і літератури для чужоземних студентів.

У 1934 році він переїхав з дружиною до Мюнстеру у Вестфалії, де дістав працю в університеті при кафедрі славістики, як викладач російської та української мов. Крім цього, він вів семінар із славістики. Спершу він жив у самому місті, а згодом переїхав на його околицю Ст. Моріц. Атмосфера тихого університетського міста і навколишня природа йому дуже подобалися, в цьому він знаходив спокій і внутрішню рівновагу. «Мюнстер, мабуть, найспокійніший куточок світу» — писав він звідси сестрі і матері, що залишилися в Києві. Мирне та лагідне оточення сприяло його поетичній творчості. У Мюнстері він написав поему «Прокляті роки» та більшість віршів, що увійшли пізніше до збірки «Каравели». 1936 року він захистив докторську працю із славістики на тему «Головні мотиви творчості Леоніда Андреева» («Die Leitmotiven bei Leonid Andrejew») і дістав звання професора. У зв'язку з тим, що завідувач кафедри славістики проф. Маер переїхав до Кенігсбергу, на його місце призначено Бургардта.

На початку 1941 року він був покликаний до війська і працював, як доцент, на курсах для військових перекладачів — спершу у Вестфалії, а потім у Берліні. Трохи пізніше (в червні) він сам був посланий на фронт у ролі перекладача («дольмечера»), в чині „Sonderführer-a” і належав до штабу тилової частини 17 армії, який стояв у той час у селі Ладжигіні над Бугом. Наприкінці серпня штаб переїхав до Кіровограду, в середині вересня — до Кременчука, а на початку жовтня — до Полтави. Тут Освальд Федорович оглянув міський музей, будинок-музей В. Короленка і ту тюрму, в якій просидів місяць у 1921 році. Він завжди мріяв відвідати Київ, але тій його мрії не пощастило здійснитись.

Наприкінці жовтня штаб перенісся до містечка Лозова, важливого залізничного пункту. Тут він перебував до кінця січня 1942, коли почався контрнаступ більшовиків. 26 січня, коли вже йшов бій на передмістях Лозової, був даний наказ відступати. Авто, в якому їхав Бургардт, далеко не заїхало, бо почалася заметіль, сніг завіяв дороги, і довелось пішки, «крізь бурю і сніг», пробивати собі дорогу.

Під час того моторошного відступу Бургардт дуже застудився, схопив бронхіт та плеврит і військовий лікар наказав відправити його на лікування до Німеччини. Лікувався він у санаторії під Берліном. Довгий час пройшов, поки він цілком одужав. У зв'язку з хворобою він дістав звільнення з військової служби.

Про його перебування в німецькій армії, настрої та психічний стан ми довідуємося з цікавих спогадів О. Городиського («Юрій Клен — воєк»), який також був військовим перекладачем. Він змальовує Професора як надзвичайно просту та гуманну людину, яка всіма за-

собами намагалася допомогти українському населенню і військово-полоненим, що помирили з голоду. Він працював, як перекладач, при лікарі штабу, який приймав цивільних хворих. Він обурювався безглуздою німецькою політикою на окупованих землях, звірствами німців, і казав, що, коли вони продовжуватимуть таку політику далі, вони війну програють. Весь час він нарікав на своє становище в армії, часто говорив Городиському: «Що мене тут тримають? Чи для того, щоб поговорити з прибиральницею або полагодити якусь справу в старости села чи міста треба кончею професора університету?»

Він дуже легко сходився з людьми і ніколи не зважав на «чини», через що не раз мав неприємності. Після того, як начальство зауважило, що «зондерфюрер Бургардт» ходить на прогулянки з звичайним вояком Городиським, генерал Ренц зробив йому зауваження з цього приводу; коли ж Бургардт, не зважаючи на це, продовжував ці прогулянки, дістав офіційну заборону. Так само він мав неприємність, коли, після переїзду до Полтави, ночував в одній кімнаті з автором спогадів і вночі розмовляв з ним українською мовою. Якийсь «унтер», що не міг збагнути, як це німецький офіцер може ночувати разом з ненімцем, а до того ще цілу ніч розмовляти з ним ненімецькою мовою, доніс про це «начальству», і справа набула широкого розголосу. Все це хвилювало і нервувало Освальда Федоровича. Він часто сперечався і зводив баталії з своїм зверхником сотником Мюллером, обмеженою людиною гітлерівського гатунку, який вважав, що німці можуть зберігати порядок на Україні тільки терором. Це насторожило командирів із штабу до «офіцера Бургардта» і навіть призвело до контролю його діяльності, зокрема до перлюстрації його кореспонденції.

У Лозовій Освальд Федорович мав нагоду прочитати кілька лекцій для вчителів та широкої публіки про українську та світову літератури. Він був щасливий, що принаймні зрідка міг вирватись із своєї частини і забути про тягар військового життя, яке ставало для нього щораз важчим.

Він — пише Городиський — ніколи не робив враження військової людини, був справжнім поетом і науковцем. «Завжди тримав руки в кишенях, голова легко похилена у вічній задумі... Можливо це й приводило до того, що нижчі рангою старшини не віддавали йому почеси. Щоправда, професор не звертав уваги на них, як і на тих, що здоровили його».

Перебування в німецькій армії та подорож з нею по Україні дало Бургардтові багато вражень і матеріялу для майбутнього твору «Потіл імперій».

Після звільнення з армії Бургардт не повернувся до праці в Мюнстерському університеті, бо там професорам виплачувалася дуже мізерна платня, на яку прожити з родиною було б неможливо. Тому він

прийняв запрошення Німецького університету в Празі і в січні 1943 переїхав туди на посаду професора славістики. Влітку переїхала туди з Шварцвальду і родина. Матеріальні умови були тут набагато кращі, ніж у Німеччині. Крім праці в Німецькому університеті, він мав ще виклади і в Українському вільному університеті. Праця цілком задовольняла його, як матеріально, так і морально, але кепське повітря Праги недобре впливало на його хворі легені, і він використовував кожну нагоду, щоб вирватися з міста і подихати свіжим повітрям на лоні природи.

Надійшов фатальний 1945 рік — рік закінчення війни і капітуляції Німеччини. У Чехії у той час притамована війною ненависть населення проти німців спалахує з новою силою. Життя стає небезпечним, і єдиний спосіб врятувати його — втеча. Бургардт хоче повернутися до Мюнстеру, але чехи закрили всі дороги до Німеччини, і тому він з родиною (дружина і двоє дітей) у березні 1945 виїжджає до Австрії, де після короткого перебування в Інсбруці, знаходить притулок у чарівному куточку Тіролю — приватному гірському пансіоні „Volderwildbad”, недалеко від Інсбруку. Він і родина були захоплені красою навколишньої природи — скелями, глетчерами, лісами, бурхливими гірськими потоками. Оточення настроювало на поетичний лад, викликало надхнення, і Освальд Федорович написав тут значну частину «Попелу імперій», а також вірш, що є однією з перлин його лірики. Ось його початок:

Широку далечинь, людино,
Безмірно серцем покохай,
Снігами вкриті верховини
І недосліджений ще край...

У згаданому вище пансіоні жило чимало інтелігентної публіки з різних країн Європи — Австрії, Німеччини, Угорщини, Румунії. Ці люди приїхали сюди спочити і забути про жахи пережитої війни. Всі мріяли залишити Європу і не повертатися більше на батьківщину. Вільними вечорами Освальд Федорович читав їм у великій залі лекції англійської мови.

На весні 1946 року родина Бургардта переїхала до скромнішого пансіону, за кілька кілометрів від попереднього, а влітку — у село Льойтац, недалеко від Зефельду, де жив приятель Ю. Клена, поет Леонид Мосендз. Мешкали тут у селянина, в якого винаймали другий поверх. Дім стояв під самим лісом. З балькону відкривалася широка панорама полонин та гір, вкритих лісом.

Залишивши Прагу, Юрій Клен покинув у ній майже все своє майно. Ті ж речі, що були наладовані на коєсь авто і відправлені до Німеччини, ніколи не досягли місця призначення.

Своє життя і настроїв в країні нового поселення він яскраво змалював у листі до О. Городиського, датованому 1 вересня 1946:

«Я непогано провів тут більше, ніж рік... Що до моєї літературної роботи, то пишу тепер досить багато, але можливості друкувати, справді друкарським способом, дуже обмежені. Взагалі життя в Австрії та Німеччині стало схожим на життя печерної людини. Не тільки поганенько з їжею, а й жадних речей набути не можна. Пера до писання зовсім зникли, а папір дуже кепський... Мабуть, розумно було б перекинутися до якоїсь іншої країни, якби в ній дана була змога працювати не фізично, а більш-менш науково. При переїзді з Праги я втратив усі речі, а що залишив у Празі, те потрапило до рук „товаришам”, отже доводилося починати життя так, як Адам, коли голий опинився за брамою раю і мусів шукати шляхів у далекий та невідомий йому світ...»

Все втративши, поет знаходить єдину утіху й відраду в природі, яка завжди розкриває свої обійми людині, в тих зорях, які всім і скрізь світять однаково привітно. Тут, під небом Тіролю, Юрій Клен пише один із своїх краєвих віршів — «Сузір'я»:

Батьківський край у згарищах чорніє,
І кучерявиться по селах дим,
Та льодівцями срібними лисніє
Тобі Тіроль, нагадуючи Крим.

До рук узявши посох сукуватий,
Попростував ти у чужий простір;
Щоночі смуток будеш дарувати
Тремкому сонмові холодних зір.

Вони ж ті самі тут, рясні сузір'я,
Які світили між подільських лон.
Поглянь, он осявають верхогір'я
Кассіопея, Віз і Оріон.

Вони ведуть тебе у невідоме,
І, може, десь за кряжем кам'яним
Все буде так, як то було удома:
Пахучий степ із полином терпким,

(Євшане мій, люблю тебе ще й досі),
Кінь вороний серед високих трав,
Що, бродячи, обтрушує з них росу;
Татарське зілля, крик качок і став.

Не став, а дзеркало, що нерухомо
Відбило небо ранкове, смутне,
А овид — ніжна прозолоть соломи —
На сході тьмяному ось-ось блисне.
.

Ти втратив все: лише зірчасте небо,
Мов плахту дорогу в дорогу взяв.
І що тобі, бездомному, ще треба?
Вже у дитинстві в ньому ти втопав.

Куди б ти не пішов, потужний вітер
Тобі несе сузір'я рідні вслід,
І скрізь, і завжди над тобою світить
Знайомий обрисів іскристий цвіт.

І де б ти не блукав, у кожному краї
Той самий напинається намет.
О, скрізь під рідним небом спочиває
Жебрак, мандрівник, лицар і поет.

Жебрак, мандрівник, лицар і поет! У цих чотирьох словах — синтетичний образ самого автора, вічного мандрівника, який в останні роки життя все втратив і став жебраком, але мужньо по-лицарськи зносив удари долі і завжди залишався поетом . . .

У Тіролі Юрій Клен провів два роки, сповнені наполегливої творчої праці. Тут він написав майже весь «Попіл імперій». Короткий час він працював, як нештатний професор славістики в Інсбруцькому університеті. Він читав тут німецькою мовою три спеціальні курси: 1) «Історична російська граматика»; 2) «Билини»; 3) «Постання Київського князівства». Крім цього, один курс він викладав українською мовою — «Леся Українка та її переклади з Г. Гайне».

Весь час він намагався прорватися до Німеччини (кордон до якої після війни був зачинений), щоб одвідати старих знайомих та друзів і побувати в тих місцях, де колись жив та працював. Наприкінці 1945 року він нелегально, пішки, з рюкзаком за плечима, переходить «зелений кордон» і потрапляє в країну своїх предків. Його подорож тривала майже місяць. Він одвідав Мюнхен, Авґсбург, Нюрнберг, Франкфурт, Гайдельберг та інші міста. До мети своєї подорожі — Мюнстеру, де він працював в університеті, йому не пощастило добратися через кепське залізничне сполучення. Він побував у багатьох українських таборах УНРРА, виступав там з доповідями та читанням власних творів.

У листі до сестри з Вісбадену від 1 листопада 1945*) він писав: «Моя поїздка по Баварії перетворилась у гастрольну подорож... Та обставина, що тебе всі вшановують, — втомлює, а також час для подорожування не дуже сприятливий. Робишся мандрівником, що з рюкзаком за плечима блукає світом і переживає різні пригоди».

Він плянував повторити подібну подорож у березні наступного року, але несподівано дістав запрошення від університету в Інсбруці прочитати там курс лекції із слов'янської філології. Через це здійснити свій плян він зміг лише в липні 1946. Так само, як і раніш, він переходить нелегально австрійсько-німецький кордон (перепустку отримати не було можливо і відвідує цього року північну Німеччину та Мюнстер, де йому запропонували повернутися до праці в університеті і розгорнути там роботу «на ширшій базі». Він дав принципову згоду, але минув цілий рік, поки він зміг знову вибратись у подорож.

Тим часом економічні умови життя, як у Німеччині, так і в Австрії, за останній час дуже погіршали. Приділи на картки стали цілком мізерні, в продажу нічого не було, продукти можна було дістати тільки шляхом обміну. У листі від 21 вересня 1947 Юрій Клен пише: «Якимось чудом я існую і сподіваюсь існувати й далі, тільки умови життя за останні два „мирні роки“ значно погіршали».

Восени 1947 року Ю. Клен переходить втретє «зелений кордон». Кілька тижнів він проводить у Мюнхені, читаючи в Українському вільному університеті курс німецької літератури середніх віків.

Тим часом погода різко змінилася: після теплого вересня надійшов дуже холодний жовтень, а наш мандрівник не мав з собою теплої одягу. 1 жовтня він пише сестрі, що із зміною погоди дуже застудився. В додаток до цього на нього сипляться удари долі. Журнал «Літаври», що за його редагуванням виходив у Зальцбурзі і давав йому певний заробіток, раптом «з вищого наказу» закрито. З Інсбруцького університету надійшло повідомлення, що курс лекцій, який він там читав, не буде більше відновлений.

Останній лист Юрія Клена до сестри з Мюнхену від 17 жовтня 1947 — це крик розпачу. Він пише, що перебуває в такому критичному стані, як ніколи раніш, і що перед ним в усій серйозності постало питання про місце дальшого перебування родини. Треба, пише він, неодмінно вжити всіх заходів, щоб перевезти її до Німеччини ще до того часу, як випаде сніг, хоч труднощі на одержання переїзду дуже великі.

«Створюється враження, ніби хтось хоче, щоб люди померли з голоду» — писав він. — «Навіть через університет не можна дістати

*) Подаю цей лист, як і дальші, в перекладі з німецької мови на українську.

перепустку. Живеш у власній країні, як у рабстві. Ціни скачуть жахливо. Всього бракує. Скрізь неймовірний хаос, від якого треба втікати. Що буде далі — не знаю. Більшовизм загрожує прорватися з півночі, можливості існування дуже проблематичні та ілюзорні. Одежа, черевики, шкарпетки — все перетворилося на лахміття, і виглядів на покращення немає. Я не можу навіть дістати дитині цукру чи трохи фруктів». Але все ж він закінчує листа з надією на краще: «У критичні моменти нам Бог допомагав, отже я надіюсь і тепер на його поміч». У хвилини відчаю у нього виникала думка залишити Європу і виїхати за океан.

24 жовтня 1947 Юрій Клен виїхав з Мюнхену до Авгсбургу, де в українському таборі «Зоммекасерне» відбувся його авторський вечір. На ньому він зачитав свою нову новелу «Пригоди архангела Рафаїла». Людей було мало: декілька студентів і письменників, серед останніх Михайло Орест.

Другого дня, тобто 25 жовтня, Ю. Клен мав виїхати ранішим поїздом до Мюнхену, де в Українському вільному університеті була призначена його чергова лекція, але вночі йому раптом стало недобре, а вранці зовсім зле. Покликали таборового лікаря, який знайшов запалення легенів. Його відразу перевезли до лікарні, де лікарі констатували, що у хворого, крім запалення легенів, відкрився ще старий туберкульозний процес. Врятувати життя не було можливо. Через 5 днів — 30 жовтня, о 6 год. вечора, натружене поетове серце перестало битися. Напружена творча праця, піші переходи з наплечником гірського кордону, мандри по таборах УНППА, які його дуже стомлювали, спання на столах у канцеляріях, кепське харчування — це все разом узятє підірвало його здоров'я і передчасно звело в могилу.

Родина його змогла вчасно приїхати з Інсбруку і була присутньою на похороні. Поховано його в Авгсбурзі, в українському кутку кладовища «Вестфрідгоф», де спочиває також сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк.

III

Несподівана смерть Юрія Клена — це болюча втрата для українського письменства. В його особі ми втратили людину глибокої культури, ерудита, прекрасного знавця не тільки української та російської, але й світової поезії та літератури. Він досконало володів трьома європейськими мовами, а українською, російською та німецькою міг вільно писати — як прозою, так і віршем, і легко перекладав з однієї мови на іншу. Впадає в око багатогранність його таланту і він був не тільки витончений поет і блискучий перекладач, а й

солідний вчений, глибокий дослідник історії та теорії літератури. Його перу належать численні літературно-критичні статті, переважно з царини західноєвропейської літератури. Незадовго до смерті він блиснув ще одною гранню свого творчого обдарування і виступив перед нами, як талановитий і цікавий прозаїк.

Перші свої поетичні твори, як оригінальні, так і перекладні, Ю. Клен (у той час ще О. Бургардт) писав російською мовою. Стосуються вони студентських років та часу заслання в Архангельщину. У віршах, писаних на засланні, він оспівував красу північної природи з її березовими гаями, північним слявом та сніговими хуртовинами. Наприкінці 1918 року О. Бургардт, по чотирьох роках, проведених в «Архангельським далекім краю», повертається до Києва. Але тепер обличчя міста змінилося: не «Києв-мать городов русских», з «Києвлянином» та «Києвской мислью», а столиця самостійної української держави. Скрізь бує нове життя. «Золотий гомін» волі стоїть не тільки над Києвом, а й перекочується степами та селами України. Вільно лунає скуте віками українське слово. З новою силою звучать чарівні пісні Лисенка і Леонтовича у виконанні хору «Думка» під керівництвом Н. Городовенка. «Молодий театр» з його творцем, найвидатнішим українським режисером Лесем Курбасом, дає вистави, яких українська сцена раніш ніколи не бачила: «Цар Едіп» Софокла, «Гайдамаки» — стилізована інсценізація за Шевченком, «Весілля Фігаро» Бомарше та інші. З наказу гетьмана Скоропадського засновано нове вогнище культури — Українську академію наук. Всі ці події не могли не вплинути на чутливу душу О. Бургардта. Національна революція відкрила йому, як і його колегам з Київського університету (П. Филипович, Б. Якубський, М. Драй-Хмара), нові обрії. Його захоплює хвиля національно-культурного відродження, і він вирішує всі свої творчі сили поета та науковця віддати на служіння нації, що пробудилася до повного життя і розправляє свої крила...

Перші українські вірші О. Бургардта датовані 1924 роком. В 1928 році М. Зеров у своєму декляматорі «Сяйво» вмістив разом з перекладами Бургардта з Байрона, Шеллі та Рільке також його оригінальний сонет «Сковорода». У цьому вірші про «мандрівного філософа» автор висловив власну пристрасть до мандрування, як шляху до прояснення душі:

Йти у сніг і вітер, в дощ і хуґу,
І мудрости вином розбавить тугу,
І може це нам вічний заповіт:

Оці мандрівки дальні і безкраї,
Бо, може, іншого шляху немає —
Із хаосу душі створити світ.

«Мандрівний» мотив, до речі, ми зустрічаємо і в інших творах поета. Ось для прикладу дві строфи з іншого вірша цього періоду:

Шляхами радісно-чужими
Отак іти б і мандрувати
І десь під зорями нічними
В високих травах засинати.

Топтати вдень татарське зілля,
Повітря п'ять, як п'яний чар,
Ловити дальний дим дозвілля
І пряні пахощі отар.

Також у писаному пізніше сонеті про трубадура Жофруа Рюдель ми читаємо такі рядки:

«Хотів би й я слідами йти твоїми,
Узявши плац і посох пілігрима!»

Влітку 1929 року Бургардт проводив свою відпустку в «Преображенії» — дачній місцевості під Києвом, де був будинок відпочинку вчених. Тут він написав кілька віршів, що ввійшли пізніше до другої частини збірки «Каравели». Характеристичні їхні риси — це притаманна неоклясикам майстерність форми, простота вислову, ясність поетичного малюнка, внутрішня рівновага і спокій. Ілюстрацією цього може бути кінець вірша «Спливає літо»:

Рясніє овочами сад,
І ти славиш щастя миті,
І не захочеться назад
До дальних весен і блакиті,

Коли, солодким соком грон
Упоений у тиші мирній,
Поринеш ти в осінній сон,
Як поле, ліс і сад вечірній.

Ось ще уривок з іншого вірша, що має подібний настрій («Енгармонійне»). В останній строфі автор дає свій заповіт поетові:

Стоять ліси в смарагдовій задумі,
Гудуть вітри на висях гір.
Співає море в білім шумі,

І світять бризки синіх зір.

А ти, поете, всю красу з'єднавши,
 Різьби карбовані рядки,
 Рокам і пристрастям віддавши
 Словами списані листки.

Проте треба сказати, що в ті, «київські», часи Бургардт загалом мало писав оригінальних поетичних творів, а ще менше їх друкував. Через те він був відомий на Україні не як поет, а як перекладач і літературознавець.

1931 року Бургардт виїхав до Німеччини. Здавалося б, що тут, у країні своїх предків, він міг піддатися впливові оточення і, так би мовити, «асимілюватися». Але сталося якраз навпаки: саме тут розквітнув його талант як українського поета, саме тут, у Німеччині, народився Юрій Клен. Творча енергія, яка весь час акумулювалася під час його перебування на Україні, але через культурно-політичні обставини не знаходила виходу, знайшла свій вільний вияв тут, на еміграції. Хоч Бургардт-Клен ніколи не поривав ні з мовою своїх батьків, ні з культурною тією наці, з якої вони походили, весь час зберігав німецьке підданство, написав німецькою мовою кілька віршів, захоплювався поезією Рільке і Стефана Ґеорге, по приїзді до Німеччини працював у Мюнстерському університеті, надрукував тут кілька наукових праць, інколи пов'язаних з німецькою темою (наприклад, «Спільні мотиви в Л. Андреева та Ніцше»), але все ж його душа завжди залишалася українською. Надто сильною була в ньому українська стихія, щоб її могли побороти будь-які впливи. У Німеччині він ніколи не почував себе «вдома», а особливо після приходу до влади Гітлера. Отою вимріяною «синьою далечинню», про яку писав Рильський, для нього завжди залишилися покинутим ним «Фльоренція — Вкраїна», золотoverхий Київ, Дніпро, Софія.

У грудні 1933 у львівському журналі «Вісник» були надруковані на першій сторінці два сонети під назвою «Кортес» за підписом «Юрія Клена», до того часу нікому невідомого автора. Отже цей 1933 рік можна прийняти за «дату народження» нового українського поета — Юрія Клена. Про з'явлення на поетичному обрії нової яскравої індивідуальності Євген Маланюк у своєму есеї про Ю. Клена пише: «Уява почала гарячково працювати: хто це може бути? Розуміється не новак, рука майстра, інтонації поета справжнього. Тематика в нашій поезії майже сенсаційна... Залишалася єдине припущення, що на обрії з'явився попросту цілком новий, цілком оригінальний і, головне, цілком уже дозрілий поет, який, тільки не відомо де „дозрівав“».

«... Згодом (а це наступило не так скоро), коли ім'я „Юрій Клен” було розшифроване, пережилося кілька хвилин досади: як міг не домислитися, що розв'язання цієї загаки могло бути лишень одне? Освальд Бургардт і тільки він!» («Книга спостережень», т. I).

1937 року у Львові вийшла вперше окремим виданням писана октавами велика поема Юрія Клена «Прокляті роки». У ній він змалював жахливе життя на Україні за більшовицької влади у 20-х і першій половині 30-х років: «криваву Чека», арешти, Полтавську в'язницю, в якій сам просидів місяць, сталінський терор, голод на селі в 1933 році, коли матері їли власних дітей, розстріл у 1934 році, після вбивства Кірова, ні в чому невинних Гр. Косинки і Ол. Влизька, арешт та заслання друзів-письменників. Ось деякі уривки з поеми, які кидають світло на ті часи:

О, скільки раз по місту «чорний ворон»
Шугав, зі сну халаючи людей,
Коли вставала пітьма чорним бором,
Зідхаючи пащеками ночей!

Я не забув той натовп навіжений,
Що смертників чекав біля воріт...
Ті матері, жінки і наречені...

Про голод на Україні 1933 року:

Тоді по селах їлось людське м'ясо
І хліб пекли з розтертої кори.
Дивилися голодні діти ласо
На спухле тіло вмерлої сестри.
Так ми, хоч і покинули печери,
В двадцятім віці стали людоджери.

Закінчується цей надзвичайно сильно, а разом з тим дуже майстерно, написаний твір патетичною «Молитвою» (що охоплює 6 октав) за всіх знедолених, у кого зруйновано життя, за полонених, за тих, «кого безжально кинули в тюрму», а також і за тих, «кого недоля під ярмо схилила», «за тих співців, які за хліб і чай виспівують нам пекло ніби рай».

Ось фінальна октава поеми:

Тож ревно помолімося за всіх,
Кого сувора доля не пригорне,
Хто не зазнав ні радості, ні втіх,
За всіх, кого нещадно чавлять жорна,

Кому завмер у горлі криком сміх,
 Чиї неясні дні, як ночі чорні.
 Ти, Боже, їх у темряві не кинь,
 Благослови ім шлях серед пустинь.

З надхненних рядків цієї молитви на нас дивляться скорбні очі великого гуманіста.

У 1943 році побачила світ видана в Празі перша збірка поезій Юрія Клена під назвою «Каравели». Вона охоплює 15-річний період творчості поета — з 1928 по 1943 рік. До неї ввійшли як старі вірші з київських часів, на яких ми вже зупинялися, так і нові, писані на еміграції. Деякі з останніх («Кортес», «Конкістадори») цілком відмінні своєю екзотичною тематикою і волюнтаристичним настроєм. У них — романтика казкових країн, жадоба пригод і слави, дух завойовництва конкістадорів, яким стискає груди повітря «тісних задушливих кімнат», і вже набрид «гітари бренькіт, бренькіт цитри». Але треба сказати, що Ю. Клен не дуже то романтизує цих «відважних хижаків», яким «скорились мудрі перуанці», коли пише про них:

Весь мул таверн, барлог, портів,
 Що клекотіла ним Біскайя,
 Скипів і смерчем полетів
 По прірвах щастя і відчаю.

Для нього конкістадори — тільки символ дерзання, шукання нового невідомого, і пуанту вірша треба шукати в цих рядках:

Ми теж, п'яніючи, у снах,
 Чудні вироцуем химери,
 Щоб десь на дальніх берегах
 Нам забілили Кордільєри.

Чотири майстерні сонети присвячено у збірці поетам Провансу — трубадурам Бернару де Вентадур, Бертрану де Борн і Жофруа Рюдель.

Цікавий цикл віршів (їх дев'ять) під назвою «Жанна д'Арк», в якому поет змальовує життя Орлеанської Діви, з дитинства починаючи, і закликає її, як рятівницю, «в самрматські широкі простори»:

Чи ж прискаче в зелені луги
 Рятівниця, незаймана діва?
 Бо забракло мужської снаги
 У країні Господнього гніва.

Марно кидаю поклик полям:
Де ти, Жанно, о Жанно, о Жанно!
І сміється у відповідь нам
Тільки північ лунка і туманна.

Другий цикл віршів «Коло життєве» — це філософський огляд людського життя, від коліски починаючи і передоднем смерти кінчаючи. Як пише сестра поета Жосефіна, цей вінок сонетів був нав'язаний йому спогадами далекого дитинства, а саме — картиною, що висіла в їх спальні, на якій були символічно зображені всі етапи життя людини. «Перед цією картиною — пише вона — ми, діти, могли простоявати годинами, спостерігаючи дивні зміни».

Поезія «Вікінги» виникла, як пише автор у примітках до збірки, почасти під впливом вірша Гумільова «Варвара». Коли вчитатися в ці два твори, то можна помітити спільний мотив і деяку подібність у змалюванні Кленом короля, а Гумільовим «начальника».

У Клена:

Але король, що їх сюди привів
І ледве мав за двадцять років,
Непероможний і жорстокий,
Назад попростував до кораблів.

У Гумільова:

«Но хмурый начальник сдержал опененную лошадь,
з надменной усмешкой войска повернул он на север.

Проте розроблення цілої теми у Клена цілком своє, оригінальне. Треба сказати, що Клен дуже цінував Гумільова, як поета. Можна припускати, що назва першої частини «Каравел» — «У слід конкістадорам» була нав'язана назвою першої збірки віршів Гумільова «Путь конквистадорев».

Друга частина «Каравел» має назву «Серед озер ясных». Вона містить у собі крім семи віршів, писаних у Києві в 1928—29 рр., великий цикл віршів, присвячених осені (поет найбільше любив цю пору року), а також ряд прекрасних сонетів (Беатріче, Лесбія та інші).

Третя частина — «У первозванного на горах» — має майже виключно українську тематику і значною мірою присвячена Києву, про що говорять заголовки деяких віршів: «Софія», «Володимир» (три сонети), «Київ», «Софійський майдан». У поемі «Україна», що складається з семи розділів, у стислій формі змалювано історію України, з поганських часів починаючи. Поема написана з великим чуттям

і ніжною любов'ю до своєї «праматері» приреченого на безраднісі блукання сина:

З полів незнаних чужини
До тебе вітер долетить, мов спомин,
Про наші в муках виплекані сни
І днів давно забутих гомін.

Але, яка не гірка доля батьківщини, поет не втрачає надії на краще майбутнє:

Це нам іти крізь сум років,
Крізь біль наруг, крізь ніч гірку неслави,
А Ти в крилатім шумі прапорів
Колись зустрінеш буйний травень.

Вірш «Мандрівка до сонця» має за тему мандри українських селян, які в голодні роки посунули з родинами до міст, шукаючи там кращої долі. Вони заповнювали залізничні станції, спали покотом на підлозі, оточені своїм убогим скарбом:

Юрми обдертого люду,
Гори нещастя і бруду...
В латаних торбах, мішках,
В сірих клунках
Злидні й недолю несуть...
В безвість лягла їхня путь.

Цей твір є цінним документом часу.

Поезія «Божа матір» нав'яна твором раннього Тичини «Скорбна мати». Вона змальовує Діву Марію, що самотно блукає українськими степами і марно шукає в них свого розп'ятого сина:

В далені над житами
Білим квітом гойдалась вона.
Осипалася там пелюстками...
Манячіла, щезала в ланах.

Вірш «Ми» виник як реакція на поему Блока «Скифы». Остання — це, з одного боку, апологія російського месіанізму, а, з другого, — пересторога і погрози Заходові, «старому миру»:

... «Мы обернемся к вам
своею азиатской рожей!»
Виновны ль мы, коль хруснет ваш скелет
В тяжелых, нежных наших лапах?»

Концепція вірша Клена, як і його інтонація, цілком інші; це — антитеза «Скіфам»:

Не ми ходили за моря
Земель незнаних добувати.
Нам шлях у Греки із Варяг
Синів у піні бронзуватій.

Не ми, що обшир мали свій,
Шукали за морями прерій,
Не ми — в диму — з потужних мрій
Вирощували сни імперій.

А ми, ми творимо тепер
З хвилин і дій життя поему,
Ми п'яні барвами химер,
Що з них майбутнє ми снуємо.

Отже — жадних «снів імперій», жадних войовничих погроз Заходові, а творча, мирна праця над «поемою життя».

В цілому ж «Ми» — це пеан непереможному духові України:

«У такт рокам гуде наш крок.
Ми йдем... ми ростемо... ми будем.

Надзвичайно сильно написані «Терцини». Автор ужив строфу Дантової «Божественної комедії», щоб, як подає у примітках, підкреслити паралелізм: Дантове пекло — радянська Україна.

Цікаво, що Юрій Клен, живучи в Німеччині, присвятив їй всього один вірш, а саме: «Франкфурт на Майні», і то в пляні літературної ремінісценції до Фавста Гете.

Читаючи «Каравели», ми помічаємо, якою різноманітною стала тематика Ю. Клена в другий, еміграційний період його творчості, як збагатилася його метрика і стилістичні засоби, як зросла в цілому його поетична майстерність. Його слово набуло більшої ваги і сили, образи розквітли новими фарбами, стали яскравішими та ефектовнішими («Зеленопере царство Монтезуми», «ідолів роззявлені пащеки», «твої вишень весняна заметіль» — про Японію); вірш набув більшої інтонаційної виразності та музичності, чому немалою мірою спричиняло застосування алітерацій; приклади останніх ми маємо у «Конкістадорах»:

а) на л:

«і млявих літ літеплу лінь
На попіл спалював Сіроко»

б) на р:

«гітари бренькіт, бренькіт цитри».

Музичний елемент яскраво помітний і в циклі «Жанна д'Арк», вірші «Ми» та інші.

Ю. Клен виявив себе як великий майстер сонета, найбільш вишуканої поетичної форми. Він написав їх досить багато, понад тридцять; деякі з них, як «Кортес», «Цезар і Клеопатра», «Бертран де Борн», «Жорфуа Рюдель» — це верх досконалости. Треба сказати, що в одному сонеті («Лот») Клен свідомо пішов на «деструкцію» сонетної форми, написавши поміж терцетами слово стовпом сторч (рядок: «і скам'янієш миттю соляним стовпом»). Але гадаємо, це було зроблено для чисто зорового ефекту і з цього не можна робити будь-яких висновків, особливо, коли взяти до уваги, що після «Лота» з'явився ще добрий десяток сонетів, цілком канонічно витриманих з формального боку.

Хоч у Ю. Клена в цей період творчости з'явилися нові, романтичні мотиви і він почав оспівувати вікінгів, конкістадорів, Кортеса, писав про «сон в борні нездоланого самурая» (сонет «Японія»), але все ж з неоклясичною традицією він ніколи не поривав, вона весь час у ньому жила — сте прагнення до гармонії і рівноваги, потяг до ясного і прозорого поетичного малюнка («кляризм»), пластичного образу, довершеної поетичної форми, добірного стилю. У час «вісниківства» він писав не тільки вірші, сповнені екзотичної романтики, а й інші, відмінні своїм настроєм і світовідчужанням. Ось для прикладу один із них з циклу «Крізь праосінь»:

Уже вином налились дні серпневі
І яблука достигли запашні.
Ночуй в садку, у теплім курені,
Де над тобою шелест комишевий,

І слухай як у тишу неживу,
Немов родившись із глибин сузірних,
У перебоях павз нерівномірних
Дозрілий овоч падає в траву.

До першої частини своєї збірки поезій («У слід конкістадорам») Клен узяв за мотто два рядки з вірша Завойовника («Les conquérants») улюбленого неоклясиками парнасця Средія (в прекрасному перекладі М. Зерова). Цей вірш, між іншим, мав деякий вплив на його «Кортеса». Про це автор говорить у примітках.

Він з приємністю згадує «чіткого Средія» в одному з своїх сонетів:

Щасливий я в моїм садку, і скільки
Ясних годин зо мною гають там
Чіткий Єредія і мудрий Рільке!

Хоч у Клена є приклади верлібру, але треба сказати, що він як правило плекав старі класичні поетичні форми: сонет, октаву, терцини. Про його сонет ми вже згадували. Октавами він написав велику поему «Прокляті роки» (має 800 рядків), а терцинами — вірш з цією назвою, а також всю другу частину «Попелу імперій».

Про те, «неокласичний дух» був у Клена весь час живий, говорить ще такий факт. Вже незадовго до смерті, влітку 1947 року, він редагує журнал «Літаври», взяв за мотто для 4—5 числа (липень—серпень 1947) «неокласичний заповіт» М. Зерова:

«Прекрасна пластика і контур строгий,
Добірний стиль, залізна колія —
Оце твоя, Україно, дорога».

Оксана Лятуринська в своєму цікавому спогаді про Юрія Клена («З розірваних сторінок») подає його висловлювання про неокласицизм, з яких видно, що останній переростав у нього межі форми і стилю: «Пізніше Клен сам, говорячи про неокласиків, висловлювався ясніше: неокласицизм — більше ніж форма, це і духовий зв'язок з Європою».

IV

Головним і найбільшим (понад 300 сторін) поетичним твором Ю. Клена є велика історична епопея «Попіл імперій». Вона була центральним твором його життя, так само як для Данте — «Божественна комедія», для Мілтона — епічна поема «Втрачений рай», а для Гете — «Фавст». У нашій літературі ми ще не мали поетичного твору такого масштабу. На жаль, він залишився незакінченим; цьому перешкодила смерть автора. Над «Попелом імперій» Ю. Клен працював чотири роки — з 1943 по 1947. Він почав його влітку 1943 року, у Райхенаві (Чехія), коли ще греміли громи війни, небо осявали заграви пожеж, горіли міста, в небі ревіли мотори бомбардувальників і повітря пронизували зойки сирен. У той час, коли гинули пам'ятки вікової культури і хвиля нового варварства заливала Європу, у нього нераз виникало питання: чи варто взагалі тепер щось писати? У такі хвилини сумнівів йому з'являлась постать Архімеда, яку він уважав за символічну для наших часів, і спонукала до праці. Античний вчений приходив до нього з глибини віків, заглиблений у свої накреслені на

піску геометричні рисунки, байдужий до того, що в Сіракузах у той час відбувався бій.

Першу сторінку свого твору Ю. Клен присвятив великому математикові (він переніс її пізніше на стор. 247). Основна частина його була написана в 1945—46 рр. в Тіролі. У своєму грандіозному творі він хотів змалювати історичні події першої половини 20 століття, ті катаклізми, що потрясли Європу: перша і друга світові війни, крах трьох імперій (російської, австро-угорської і німецької), революції, постання нових тоталітарних систем і, як наслідок усіх зрушень, — руїну культури та господарський хаос. В останній частині твору він плянував подати філософську синтезу доби і накреслити шляхи виходу з повоєнної кризи.

На початку своєї епопеї автор зіставляє кінець 19 століття, в якому доживала стара романтика, і початок двадцятого, з розвитком нової смертоносної техніки. Причину тих катастроф, що призводять до падіння імперій, їх спопеління, він вбачає в пануванні матерії над духом, занепаді моралі і розвитку модерної техніки з її танками, бомбами, бомбардувальними літаками, підводними човнами і, в останній час, — атомовою бомбою. Свої думки він вклав у «Плач Ієремії», в якому старозавітній пророк плаче над загиблими містами і говорить:

Змертвів ваш дух.
Нікчемним розумом великі,
Душею й серцем ви каліки,
Збрід недолуг.

Він докладно описує новітнє пекло, як там, на родині» (табори примусової праці на Соловках, Колимі, Воркуті), так і в Німеччині (кацети в Дахав, Бухенвальді, Освенцімі та Заксенгавзені, де загинув Ольжич). У Гітлері він вбачає посланця Люципера, або сатани; Сталіна називає «шаманом з аулу».

На тлі історичних подій автор змальовує трагічну долю України. Як у калейдоскопі, перед читачем пробігають події минулого: національна революція 1917 року, проголошення незалежності України, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, боротьба за волю і відступ українського уряду на Захід.

Перша частина твору охоплює час першої світової війни (1914-17 рр.), революцію 1917 року і події на Україні.

Друга частина, за словами автора, «малює пекло, через яке довелось проходити нашому народові». У ній показані табори примусової праці в Радянському Союзі. Данте супроводжає автора в подорожі по цьому новітньому пеклу.

Третя охоплює прихід до влади Гітлера, другу світову війну, похід легіонів «фюрера» на Схід, поразку їх під Сталінградом і руїну Європи.

Четверта змальовує кінець «тисячолітнього райху», повоєнний хаос, господарську руїну, табори УНРРА, примусову репатріацію — ті часи, коли «червоний привид» блукав «по швабських і тірольських горах».

П'ята частина містить невеликий «діалог людини з землею».

У своєму творі Клен виявив добре знання історії і велику спостережливість. Це — автентичний документ часу і за ним можна вивчати розвиток історичних подій першої половини нашого століття. Автор епопеї — великий майстер рисунка. Він уміє стисло, кількома словами, змалювати певну історичну постать, чи явище, характеристичне для даного відтинку часу. Ось кілька прикладів:

Тоталітарне гасло кинув час:
Той, хто не з нами, той є проти нас.

По вулицях гуляє галіфе

Про Керенського :

Він носить елегантські «гетри»,
По всій країні кілометрить,
І ллється дощ промов.

Про К. Маркса :

Мов шерсть нечісана, руда
Ген над церковними хрестами
Широка Маркса борода
Лопоче прапором над нами.

Про «свободу творчости» в Радянському Союзі :

На все вже є готові трафарети,
Їх мають визнати мистці й поети.
Для кожного найвищий ідеал
Уміти цитувати «Капітал».

Надзвичайно сильне враження справляє ляпідарно змальований у I частині твору портрет Петлюри під час відступу Директорії:

І в хаосі страшнім переполоху,
неначе витончений з чавуна,
спокійний, не схвильований ні трохи,
в квадратній рамі темного вікна,
до метушні байдужий і до грому,
вдивляючись у той вогненний дощ,
стояв, на лікоть спертий нерухомо,
свідомий сил і переваги — вождь.

Не забув Клен і про примусову колективізацію при кінці 20-х років:

Женуть селян у колективи,
Збирають по повітах продналог.
Беруть усе, що їм дарують ниви:
Ячмінь, пшеницю, жито і горох
і, не лишаючи зерна на засів,
дари землі вивозять за кордон.
Строптивих батраків і волопасів
вагонами везуть на Усевлон.*)

Найсильніше і найцінніше враження справляє друга частина «Попелу імперій». Клен писав її терцинами, розміром Дантової «Божественної комедії», спеціально, щоб підкреслити аналогію: середньовічне пекло, змальоване Данте, і те «новітнє», через яке довелося пройти нашому народові в чорну добу його історії. Ця частина написана не тільки з Дантовою майстерністю, але й з Дантовою пристрасною і справляє незабутнє враження.

Автор бере «фльорентійського вигнанця» за провідника (як колись Данте брав Вергілія) і той супроводить його по советському пеклу, показує йому табори примусової праці на Соловках, Колимі, в яких скніють, як в'язні, його колишні київські друзі. Ці люди, творці нашого пореволюційного ренесансу, ні в чому невинні, які ніколи не займалися політикою, все ж у 30-х роках були репресовані і знищені жорстоким режимом «шамана з аулу».

Автор першу зустрічається з «вірним жрецем Мельпомени» — геніальним режисером Лесем Курбасом, театральні виставки якого він так любив відвідувати. Прощаючись, останній каже:

Не жду визволення, не жду відміни,
Бо знаю: не вертається назад
Ніхто з цієї мертвої країни.

Після цього відбувається зустріч з друзями-неоклясиками: на Соловках — з Миколою Зеровим і Павлом Филиповичем, на Колимі — з Михайлом Драй-Хмарою. Сторінки, присвячені цим «нездоланим співцям із п'ятірного грона» не можна читати без хвилювання. Клен вкладав у них багато своєї душі.

Ось фрагменти їх:

Про З е р о в а :

Він смутно марить «теплим Олексієм».
Усе в минулому, в колишніх днях.
Кінець і радощам, і всім подіям.

*) «Управление северных лагерей особого назначения» — О. Ф.

Це ж він плекав Геллади давній сон,
Коли навколо вихорі ворожі
ревли і брали нас у свій полон.

Леконт-де-Ліль, Єредія стежки
протоптували нам до верхогір'я,
де Україні світить крізь віки

Парнаських гір незахідне сузір'я.
Для нас ніколи промінь той не гас.
Хіба ж карається за те Сибір'ю,

що Маллярме і ніжний Мореас
в часи дозвілля з нами чаювали
що не писали вірші ми «для мас»?

Про Ф и л и п о в и ч а :

І хтось болото заступом копав.
Здавалось теж лице його знайомим,
Та зміненим, і я не пізнавав.

Наблизившись, спитав я, у якому
він злочині попавсь, що мусить тут
покутувати гріх. «Я був відомий

поет, а нині тільки нервів жмут, —
він одказав. — Я славив землю, вітер
і радісний простір. І ось на суд

попав за те, за що скарав Юпітер
того, хто зважився змагатись з ним.
Читав я між зірок — небесних літер.

Мене не вабив слів летючий дим,
а влада співу, що дана Орфею,
Щоб мертвий камінь став від чар живим.

Я вславив яру пристрасть Саломеї,
яка жагою спалює поля.
Упала туга, як важка керея,

І одягла мене, мов короля.
Хотів я стать над чорною ріллею
Як небо гордий, сильний як земля,

І скарано мене, як Прометей.
Цей ґрунт копає вже чимало літ
лопата в ямба такт і такт хорей».

Про Д р а й - Х м а р у :

І я спитав: «За що марнуєш дні
ти в пеклі цим і терпиш біль агоній?»
«Лише за те, — він відказав мені, —

що покохав слова я повнодзвонні,
слова п'янки, які глухі віки
пролежали у глибині бездонній.

Я був один із лебедів, які
належали до грона п'ятірного
нездоланих співців. О, дні гіркі!

Коли мені служити не хочуть ноги,
мене підвіщують на мотузках,
і працювати мушу до знемоги».

Це ті вірші, про які говориться, що вони писані кров'ю власного
серця...

*

Третьою частиною своєї епопеї Юрій Клен довів, що йому вла-
стиве почуття гумору. Про це говорять ті місця твору, де автор подо-
рожує з героєм Котляревського Енеєм. Він зберігає тут гумор Котля-
ревського і наслідує його бурлескний стиль. Багато матеріалу для
цієї частини дала авторові подорож з німецькою армією по Україні
в другій половині 1941 року. Він був свідком звірств німецької влади
супроти населення: як «унтерменшів» — українських селян і робіт-
ників — гнали в новий ясир, як визволителі спалювали села за те,
що партизани десь забили німця, як масово винищували євреїв.

Ця частина цікаво задумана. У присмерку вечора автор зустріча-
ється біля шведської могили, близько Полтави, з тим паном, «що
Вергілія затяг у Січ», а саме — з Іваном Котляревським, і просить
його повести у ту геєнну, «у яку ходив Еней». Котляревський каже,
що він не має часу і пропонує авторові в проводирі свого героя Енея,
який тепер перетворився на «остівця» і перебуває в німецькому та-
борі в Лозовій:

Він же парубок моторний
І хлопчина, хоч куди козак.
Радо пройде шлях повторний.
Він є «Ост», по нашому — східняк.

В таборі жив цей воїн,
представник найнижчої із рас,
там він сам зголоситься до Вас.

У Лозовій Еней зголошується до автора:

Мене послав шановний панус
Негр Котляревський, що водив
мене колись по пеклі за ніс,
і Вашій ласці доручив.
Піддайтеся моїй опіці,
Скуштуєте Ви сочевиці,
Яку я вже півроку їм.

Він жаліється на умови таборового життя:

Охляв я на німецькім харчі,
але снаги мені ще старчить,
щоб бути Вам проводирем.

Автор мандрує з Енеєм українськими степами і бачить, як в одному місці розстрілюють «жидівський люд», а в іншому поїзд везе до Німеччини українців на примусові роботи:

Робітників із України
везли в вантажних поїздах,
де, позамикані, мов свині,
вони товклись, як у хлівах.

Мандрівники потрапляють далі до Німеччини, до Авшвіцу (Освенціму), де в газових камерах винищували євреїв, потім до кацетів Дахав, Мавтгаузену, Бухенвальду, де серед в'язнів були й українці. У Бухенвальді Еней і сам раніш «три тижні прів».

Пішли ми далі, й до барака
дійшли, де гнили харпаки.
Були страшні ті небораки —
самі лиш шкіра й кістяки.

Тут Еней кидає сентенцію:

... Більшовики
ліквідували нас, як клясу,
— тут ліквідують нас, як расу».

Після відвідин трьох німецьких концентраційних таборів Еней приводить автора до Києва і той просить його знайти тут

Поетку ніжну, як вербина,
що край дороги розцвіла,
що їй дзвінке ім'я Олена.

Еней приводить автора до в'язниці, де конає в муках поетка Олена Теліга, яка «собі розтяла жили». Після цього вони завертають до кацету в Заксенгавзені. Тут, каже Еней, є табор,

Де Вам зустрінеться співець,
Якого шлях геройський вабив,
Невтомний лицар і боєць.

Цей «воїн, лицар і поет», що умер смертю героя, «нікого з спільників не видав», є Олег Ольжич. Рядки, присвячені цим двом жертвам німецького свавілля, написані з великим чуттям і зворушенням.

Подорож автора з Енеєм закінчилася. Автор попростував до Праги, а Еней — в напрямку Дніпра, з надією:

Коли добудуся до Дону,
знайду собі нову Дідону,
і з нею наживу добра.

Четверта частина «Попелу імперій» — це синтеза минулого, тих подій, що привели до загальної руїни. Поет з сумом оглядає те згаріще, на яке перетворилася після війни Європа:

Мій дух блукає сірим вовком
Серед румовищ міст,
О, хто збудує й вкриє шовком
Нам у майбутнє міст?

(«Плачі Єремії»)

Він згадує ті жахливі часи, коли

чинилися діла страшні, потворні,
діла, мов ніч, безжалісні і чорні.

(«Друга розмова з душею»)

Але все ж його душа кидає йому промінь надії:

Удруге я родитись маю
Із мук, розпуки і відчаю

Там, де найвищий шпиль терпінь
Піднісся стрімко в височінь.

(«Друга розмова з душею»)

Ця частина містить у собі дві поетичні перлини: наведений у біографічній частині вірш «Сузір'я» і другий вірш, присвячений Україні — «Соняшник».

Фінальна, п'ята, частина складається з невеликого «Діалогу людини з землею». Спалена, сплюндрована війною земля, розкриває людині свої обійми і закликає до праці над відбудовою зруйнованого життя:

Ралом залізним зорай цілину запахуцу,
засів розкинь золотистий. Обійми мої
я розкриваю тобі — дикий степ мій і пуці,
сину мій! Потом гарячим мене напої.

Смерть автора обірвала його працю над широким епічним полотном і він не встиг дописати останню, філософську частину. Поза свяким сумнівом, такий вимогливий до себе майстер слова, як Юрій Клен, ще довго працював би над своїм твором, «шліфував» би його, поліщував би окремі місця і дописав би останню частину. Але це жадною мірою не зменшує вартости цього грандіозного твору.

V

Юрій Клен був не тільки прекрасний поет, а й блискучий перекладач. У 20-х роках він уважався на Україні одним із найліпших майстрів перекладного мистецтва. Недаром Харківська державна опера, коли плянувала поставити оперу Ріхарда Штрауса «Саломея», доручила перекласти лібретто саме йому. Він перекладав усе — і поезію, і прозу, і драматичні твори. З цього погляду епіграма Зерова на О. Бургардта: «З заліза я роблю сонети, що хочеш, та й перекладу» — була дуже влучною.

У перекладацькому доробку Ю. Клена маємо такі твори:

П'єси Шекспіра — «Гамлет» і «Буря»;

Різдв'яні оповідання Діккенса;

«Саломея» та «Щасливий принц» О. Вайлда;

Частина німецького епосу «Пісня про Нібелюнгів»;

Роман Келлермана «Естер Лі»;

Новелі Гайма;

«Залізні сонети» — збірник перекладів з новітньої німецької поезії;

Вірші Байрона, Шеллі, Рільке, Верлена, Бембо, Маллярме, С. Герге, Моруа, Валері, Вергарна. Вони друкувалися в журналах:

«Життя і революція», «Червоний шлях» та львівський «Вісник». Наш список, звичайно, не може претендувати на повноту.

Щоб упевнитись у перекладацькій майстерності Ю. Клена, досить порівняти з оригіналом початок перекладеного ним вірша Шеллі «Хмара» («The Cloud»).

Оригінал:

I bring fresh showers for the thirsting flowers,
 From the seas and the streams;
 I bear light shade for the leaves when laid
 In their noonday dreams.
 From my wings are shaken the dews that waken
 The sweet buds every one,
 When rocked to rest on their mother's breast,
 As she dances about the sun.

Переклад:

Дощами рясними скропляю рослини,
 Водою озер і струмків.
 Я тіні злотисті накину на листя
 В дні спеки, в дні соняшних снів.
 Я з крил моїх роси трушу на покоси,
 На квіти, на кожен листок,
 Ті квіти кохає земля, що справляє
 Круг сонця веселий танок.

У перекладі чудово віддано ритміку, музичність і внутрішні рими оригіналу.

Після другої світової війни Ю. Клен, перебуваючи в Тіролі, переклав німецькою мовою деякі поетичні твори неоклясиків і уклав їх у збірку під назвою «Dichtung der Verdammten» («Поезія проклятих»). Сюди увійшли вірші Зерова (між ними «Саломея» і «Навікаая»), Драй-Хмари, Рильського («На світі є співучий Лянґедок») і Филиповича («Не злато, ливан і смирну», «Саломея» та інші). Про кожного з цих поетів перекладач написав короткий нарис. Кленів приятель — письменник Леонид Мосендз мав намір видати цю збірку у Швейцарії, але передчасна смерть перешкодила йому здійснити цей задум. Про ці переклади можна сказати, що це — справжні перлини перекладного мистецтва. Високу майстерність їх можна пояснити не тільки досконалим знанням обох мов, але також і тим, що перекладач був сам поет, який належав до «п'ятірного грона» і якому творчість отих «нездоланих співців», найближчих друзів у минулому, багато промовляла до душі.

Нижче наводиться поруч з оригіналом переклад першої строфи поезії П. Филиповича «Кому не мріялось», яка написана т. зв. «білим», тобто неримованим, віршем. У таких поетичних творах головну роль відіграють такі компоненти, як ритм і образність мови.

«Кому не мріялось, що є незнана Муза —
Прекрасна дівчина, привітна і струнка,
Яка в минулому з'являтися уміла
Поетам радости і вроди, і любови,
І навіть дудочку приносила тоненьку,
І награвала їм пісні сама».

Переклад:

Wer träumte nicht von ihr, der unbekanntem Muse,
Dem schlanken, lächelnden und sorglosen Mädchen,
Das ehemals erschien in alten guten Zeiten
Den Dichtern, die von Freud und Lieb' und Schönheit sangen?
Oft brachte sie auch mit die selbstgeschnitzte Flöte
Und spielte selber ihre Melodien.

У цьому перекладі інтонація, ритм і безпосередність поезії Филиповича знайшли своє адекватне відтворення.

*

Ми не можемо тут докладно зупинитися на Ю. Кленові, як ученому — літературознавцеві, історикові літератури і критикові. Це дуже широка тема і вимагає спеціального дослідження. Ми подамо стислий огляд його наукової діяльності і зробимо кілька загальних зауважень. В його особі ми мали глибокого дослідника літературних явищ, якого цікавили також проблеми літератури взагалі. На початку статті була згадана перша його наукова праця з галузі поезики, яка знайшла високу оцінку з боку такого видатного вченого, як проф. Володимир Перетц. На Україні Клен (у той час ще Бургардт) був безперечно одним з кращих знавців світової літератури. Він присвятив їй багато своїх статей та розвідок. Інколи він проводив паралелі між світовою літературою й українською. З цього погляду цікава його стаття порівняльного характеру: «Леся Українка і Гайне». Для нього, як науковця, характеристичні були такі риси: глибоке і детальне вивчення джерел, об'єктивність і наукова сумлінність. Працював він, як пише у своєму спогаді про нього проф. Дмитро Чижевський, «повільно, але надзвичайно інтенсивно, широко і глибоко». Він ніколи не зважав на обставини часу, не пристосовувався до них, не турбувався тим — ідуть його погляди в ногу з «офіційною лінією», чи суперечать їй. Ця назовні ніби «м'яка» людина в питаннях прин-

ципових ніколи не поступалась і виявляла подиву гідну твердість і безкомпромісовість.

В науковому доробку Бургардта-Клена ми маємо такі головні праці:

Нові обрії в царині дослідження поетичного стилю (російською мовою), Київ, 1915;

Поезія Шеллі, — «Червоний шлях», 1924;

Експресіонізм у Німеччині, — «Життя і революція», ч. 5, 1925;

Про новий український переклад «Фавста» Гете, — «Життя і революція», ч. 9, 1926;

Екзотика і утопія в німецькому романі, — «Життя і революція» ч. 12, 1926;

Леся Українка і Гайне, — Твори Л. Українки, т. IV, Київ, 1927;

Творчість Генріка Ібсена, «Життя і революція», ч. 8, 1928;

Стефан Цвайг і його поетичні твори;

Життя і творчість Джека Лондона;

Про український переклад творів Вергарна.

До цього ще слід додати, що в 20-х роках за редакцією О. Бургардта та з його вступними статтями вийшли твори Джека Лондона (30 томів), Бернарда Шов (8 томів), а також вибрані твори Діккенса, Гамсуна, Стефана Цвайга та Келлермана.

Під час перебування у Німеччині О. Бургардт опублікував кілька праць німецькою мовою, серед них:

Докторська праця: «Ляйтмотиви творчости Леонида Андреева» (1936);

Вивчення Шекспіра у слов'ян;

Спільні мотиви в Л. Андреева і Ніцше (1942);

Чужі поети в українському вбранні (1938);

Українська поезія на еміграції (1939).

Ю. Клен хотів познайомити західній світ з досягненнями української культури; звідси — збірка його майстерних перекладів німецькою мовою творів неоклясиків, яка, на жаль, не побачила світу.

*

Як уже згадано, Юрій Клен незадовго до смерті відкрив нам ще одну сторону свого таланту і виступив перед нами, як цікавий прозаїк-новеліст. Він написав чотири новелі — «Акація», «Медальйон», «Яблука» і «Пригоди архангела Рафаїла», а, крім того, ще кілька нарисів. Коли ми подивимося на дати, якими позначені ці твори, побачимо, що вони були написані в 1947 році, за півроку до смерті. Про них можна сказати те саме, що Євген Маланюк сказав про перші поезії Ю. Клена, надруковані у «Віснику»: вони написані рукою вправного і дозрілого майстра. Клен знає, як будувати новелю, він

уміє зацікавити читача і тримати його весь час у напруженні. Крім майстерної композиції, його твори відрізняються ще й блискучим стилем. Ось, для прикладу, початок його першої новели «Акація»:

«Сидячи на своїй улюбленій невеличкій веранді, Ганна дописувала листа. Було вже недалеко до півночі. На столику горіла звичайна газова лампа, навколо якої ненастанно кружляли метлі. Пахощі теплої літньої ночі розгорненими сувоями пливли над Дніпровими кручами. Дім стояв над спадистим схилом, і якби не темрява, то видко було б і ріку, і потойбічний берег, і, може, човни запізнілі, що беззвучно просковзали, підхоплені течією, якій допомагали ще плаваккі помахи весел, що майже без плюску занурялися в воду».

У нарисі «Черга» Ю. Клен показав, що він має дар гумориста та сатирика. Скільки гумору та іронії в цих уривках нарису:

«Черга, як той казковий фенікс, вмирає і щоранку відроджується. Вона нестерельна, але щодня знає солодкої радості вмрання — найвищої в ланцюгу її мільйонкратних існувань... Хлібна черга... Вона виникає вдосвіта, і життя її триває години дві-три. Колись, за перших часів її існування, воно могло тривати цілу ніч, іноді уриваючись, пригасаючи під подмухом неблаганної влади і знову спалахуючи, квітнучи під осіннім дощем і лапастими пестощами зимової хуртовини. Тепер черга канонізована, і життя її регламентовано певними годинами. Вона триває до повільного і ненастанного руху вперед. Вона велика школа, що виховує в людині терпець. Черга навчає покори і приборкує зухвалість: «Хто останній? Я з вами»... Черга — дарма, що витвір революції — єдине на світі місце, де дозволяється стрясати повітря контрреволюційними вигуками...»

Після «Хлібної» йде опис «Мануфактурної» та «Черги без назви».

Говорячи про Ю. Клена, як гумориста і сатирика, не можна не згадати містифікаційного «Порфирія Горотака» і його «Дияболічних парабол» — збірки пародійно-гротескових віршів та епіграм. Під цим псевдонімом криються два автори — Юрій Клен і Леонид Мосендз. Більша частина збірки була написана після війни в Тіролі, де в той час перебував Ю. Клен. Недалеко від нього, в Зефельді, жив поет Л. Мосендз. Два приятелі часто сходились і разом створювали повні тонкої іронії, гумору і грації поетичні твори під спільним псевдонімом —

Голодного, невзутого,
безродного, забутого
вигнанця Горотака.

Вони складала «баварські строфи», «індостанські гімни» (!), присвячували один одному свої жартівливі твори, написали декларативне «східняцьке фуріозо», що починалося строфою:

Так, я східняк! З Зеленого десь Клину
мене тайфун завів у Тіроль,
щоб виспівать тугу свою єдину
між гір чужих, як Ата Троль.

На голодний шлунок вони мріяли про екзотичні країни, де можна
об'їдатися кишмишем, рахат-лукомом і халвою:

Я живлюся тут травою...
Їдьмо, кумо, їдьмо, кумо,
У краї рахат-лукума
Об'їдатися халвою!

(«Рахат-Лукум» — 3. 9. 1945)

Вірш присвячений Л. Мосендзові, Ю. Клен закінчив так:

Пий у висотах неба чай
(Хай місяць буде за цитрину)
і галаганами шпурляй
у нашу прокляту долину.

(10. 6. 1946)

Л. Мосендз відповів Кленові «архисонетом» з таким закінченням:

Як ти спрагнів, залізний скинь шолом,
кенгурячим налий 'го молоком
і відпочинь на попелі імперій.

(11. 7. 1946)

Вони написали і «Елегію собі» — відбиток мандрівного життя го-
лодного скитальника. Ось її початок:

З країни у країну
блукаю викрутасами,
дивлюсь очима ласими
на сонячні вітрини.

(1. 1. 1946)

«Дияболічні параболи» Порфирія Горотака — це ще одна цікава
сторінка в творчій біографії Ю. Клена.

На закінчення слід згадати, що Ю. Клен залишив нам мемуарний
твір «Спогади про неоклясиків» — цінний документ Київського
літературного життя 20-х років.

Ми бачимо, якою багатогранною була творчість Ю. Клена, як щедро його обдарувала природа. Якби ми хотіли схарактеризувати його життя в останні роки перед смертю, ми мусіли б ужити єдине слово — «горіння». Так, він творчо горів і нещадно спалював свій, підточений війною та злидненним повоеваним життям, організм. Він гарячково працював, ніби передчуваючи, що жити йому вже залишилося недовго. Він більше жив не в реальному світі, а в уявному, трансцендентному світі своїх поетичних візій.

Юрій Клен має великі заслуги перед українською культурою. Разом з своїми товаришами по перу — неоклясиками — він був одним із співторців нашого пореволюційного відродження 20-х років. Як поет, перекладач і вчений (літературознавець та критик) він вніс значну частку в загальну скарбницю нашого письменства.

Проминуть роки, часи зміняться, і він займе своє місце в пантеоні творців рідної культури, яке йому по праву там належить.

Він замкнув своє «коло життяве» в розквіті творчих сил, з любов'ю до України у своєму серці, непохитний у своїх переконаннях і вірі в перемогу добра над злом, вірний висловленому в «Терцинах» заповітові:

Тебе чекає невсипуще око . . .
Тікай, тікай і не життя рятуї,
А душу, й вийшовши в простір широкий,

Вітай незнану долю, як сестру, й
Вдихай у себе вихор волі п'яний,
Чужі кущі і камені цілуй.

Зостанься безпритульним до сконання,
Блукай, та їж недолі хліб і вмри,
Як гордий фльорентієць, у вигнанні.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

«ВІСТІ З „ПРОЛОГУ“»: **АРЕШТИ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ ПРОДОВЖУЮТЬСЯ**

Ще не звільнено діячів культури на Україні, засуджених беззаконно в 1966 році, про що ми повідомляли декілька разів, як уже 3 серпня цього року органи КГБ арештували у Львові українського журналіста та літературного критика Вячеслава Чорновола. Вістка про його ув'язнення була подана вже в паризькому тижневику «Українське слово».

КГБ мовчить про причину арештування В. Чорновола, а радянська преса досі не подала ні найменшої згадки про сам арешт. Можна тільки здогадуватися, що В. Чорновіл арештований за його заходи в центральних органах Комуністичної партії України (КПУ) та уряду Української РСР щодо звільнення неповинно і незаконно, а то й проти Кримінального кодексу УРСР, засуджених у минулому році діячів культури на Україні.

Вячеславові Чорноволу коло 40 років; він одружений; закінчив університет і недавно склав кандидатський іспит на факультеті марксизму-ленінізму. У минулому він — секретар комсомольської організації, член райкому і міському ЛКСМУ (комсомолу України), учасник двох «ударних комсомольських будов». У 1965 році він працював у Київському радіо та телебаченні і дописував до періодичної преси. Між іншим, він — автор рецензії «Шукаючи смислу» (журнал «Дніпро», ч. 2, лютий 1965) і рецензії на твори Бориса Грінченка п. н. «Вперше після перерви» (журнал «Прапор», ч. 5, травень 1964).

Як кореспондент Київського радіо та телебачення він був присутній на процесах діячів культури в Києві та Львові в минулому році. 16 квітня 1966 його покликали як свідка в закритому процесі у Львові проти братів Михайла та Богдана Горинів, Михайла Осадчого і Мирослава Зваричевського. В. Чорновіл відмовився давати свідчення, мотивувавши свою відмову тим, що закритий суд — незаконний. Прокурор Антоненко і суддя Рудий проголосили рішення про притягнення Вячеслава Чорновола до судової відповідальності за 172 статтею Кримінального кодексу (КК) УРСР («відмова від показань»); а 19 квітня 1966 змінили це рішення і постановили притягти його до судової відповідальності за 62 статтею КК УРСР, за якою судили всіх діячів культури («агітація або пропаганда з метою підірвати чи послабити радянську владу»). У травні 1966 Верховний суд УРСР скасував цю ухвалу Львівського обласного суду як необґрунтовану.

Після цього рішення Вячеслав Чорновіл листовно звернувся до першого секретаря ЦК КПУ Петра Юхимовича Шелеста.

ТЕКСТ ЛИСТА ЧОРНОВОЛА ШЕЛЕСТОВІ

«Першому Секретареві ЦК КПУ тов. Шелесту П. Ю.

«Шановний Петре Юхимовичу!

«Звертаюся до Вас не як рядовий журналіст до Першого секретаря ЦК КПУ. Звертаюся до Вас як радянський громадянин до радянського громадянина, як українець — до українця. Звертаюся до Вас у питанні, яке болить кожному, хто не скотився в bagno міщанської уніфікованої бездушності.

«Арешти та закриті судові процеси, що прокотилися по Україні за минулих дев'ять місяців, не були масовими і можуть здаватися не-далекоглядним людям надто дрібним епізодом у житті республіки, щоб на нього серйозно вважати. Але беззаконня та сваволя, допущені сьогодні як експеримент, завтра можуть стати страшною всеохоплюючою пошестю.

«Органи КГБ і прокуратура, очевидно, інформують Вас про свої дії. Але ця інформація однобічна. Це видно із закритого листа ЦК КПУ, який тепер читається в творчих організаціях. Там вискубуються окремі фрази з показань Івана Світличного, які взяті поза контекстом, мусять свідчити про глибоке розкаяння Світличного, мають дискредитувати творчу молодь, яка прагне справедливого, лєнінського розв'язання наболілих питань (зокрема національного). У листі ЦК КПУ йдеться про каяття заарештованих. Але чому там не говориться, як вели себе на суді (а не в „ізоляторах” КГБ) Михайло Горинь, Валентин Мороз, Михайло Масютко, Панас Заливаха? Зрештою, чи каяття, здобуте шляхом погроз, шантажу і довготривалого тюремного ув'язнення, шляхом антинародних і позазаконних закритих судів, відбиває справжні настрої засуджених? Адже „визнавав” колись у подібних умовах Остап Вишня, що він ніби готував замах на Постишева; „визнавав” Бухарін, що був учасником антирадянського підпілля; „визнавали” тисячі й тисячі замордованих, а нині реабілітованих людей.

«Дізнавшись про зміст закритого листа ЦК КПУ, я вирішив надіслати Вам свої замітки про грубі порушення норм соціалістичної законності, які я два тижні тому послав Голові КГБ при раді міністрів УРСР тов. Нікітченкові та прокурові УРСР тов. Глухову. Якщо, не зважаючи на таємне слідство і таємні суди, стало відомо стільки фактів грубого порушення букви й духу радянських законів, можна собі уявити, скільки їх було насправді...

«Я не міг не взятися за перо, коли на собі відчув, як розуміють законність лейтенанти та капітани КГБ і деякі судді з прокурорами. Коли я робив нотатки, то мав на оці тільки одну мету: застерегти від повторення (під іншими вивісками) терору 30-их років, який обезкровив український народ і звів до фікції українську радянську державність.

«Одночасно звертаюся до Вас і з особистим проханням. 19 квітня Львівський обласний суд ухвалив притягнути мене до відповідальності за 62 статтею КК УРСР (антирадянська пропаганда й агітація), хоч жадних доказів такої „пропаганди й агітації“ суд не мав і не міг мати. Мені таким чином помстилися за відмову давати свідчення на незаконному закритому суді. 17 травня Верховний суд УРСР скасував ухвалу Львівського обласного суду як необґрунтовану, і я не опинився за ґратами. Але, знаючи, які широкі можливості дає органам КГБ і судові горезвісна 62 стаття, чи можу я і моя сім'я бути гарантовані, що зі мною не зведуть таким коротким способом рахунок за те, що я посмів написати про сваволю і беззаконня? Тому прошу Вас і у Вашій особі ЦК КПУ взяти мене під захист від можливих репресій.

«22 червня 1966.

З повагою Вячеслав Чорновіл.

«Дуже прошу того працівника апарату ЦК КПУ, який перший читатиме цей лист, передати його безпосередньо тов. Шелесту і не давати до рук тому секретареві ЦК КПУ, якого частина громадськості визнає ініціатором і надхненником репресій щодо української інтелігенції».

Текст цього листа широко розповсюджений по Україні.

У найближчий час подамо також уривки з листа Вячеслава Чорновола до голови Державного комітету безпеки (КГБ) при раді міністрів УРСР Віталія Ф. Нікітченка і до прокурора УРСР Ф. К. Глуха.

Сталінські методи в СРСР, зокрема на Україні, не закінчилися, а продовжують існувати в «ізоляторах» КГБ і в закритих судових процесах, при цілковитій мовчанці всієї радянської преси. Засуджені минулого року в закритих судових процесах діячі української культури ще й досі перебувають у таборах суворого режиму і в таборовах тюрмах Потьми, Мордовської АРСР.

Викриття цих метод належить до священного обов'язку всієї української громадськості за кордонами батьківщини.

МИРОСЛАВ ПРОКОП: ДВАДЦЯТП'ЯТИ РОКОВИНИ УПА

(СПОСТЕРЕЖЕННЯ, РЕФЛЕКСІЇ, ОЦІНКИ)

I

Сьогодні, у чвертьсторіччя від часу створення Української Повстанської Армії (УПА), немає сумніву, що в умовах німецької окупації України під час другої світової війни і декілька років під поворотною більшовицькою займанщиною УПА була найвидатнішим мілітарним і політичним фактором самостійницької політики українського народу. Таку оцінку дають УПА західні дослідники найновішої історії України.¹⁾ Що більше, так дивляться на УПА також її вороги, хоч тільки дехто з них визнає це публічно. До цих останніх належать історики сучасної комуністичної Польщі, які провели чи не найдетальніші студії про УПА і свої дослідження опублікували в численних працях.²⁾ Їхня картина, а зокрема оцінки, безперечно тенденційні, але польські автори не скривають основних фактів історії УПА — її сили, форм боротьби і політичних цілей.

Інакше справа виглядає в Радянському Союзі. Звичайно, там також зібрали численні джерела і провели об'єктивні студії про УПА, отже

Автор цієї статті був під час другої світової війни учасником організованої підпільної боротьби проти німецьких окупантів. Як член проводу ОУН (під керівництвом С. Бандери), він брав участь у підготовчих акціях цієї організації, які привели до створення Української Повстанської Армії.

Редакція

¹⁾ John A. Armstrong, „Ukrainian Nationalism“. Second edition. New York—London, 1963; Yaroslav Bilinsky, „The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II“. New Brunswick, N. J.; Borys Lewytskyj, „Die Sowjet-ukraine 1944—1963“. Koeln—Berlin, 1964.

²⁾ Ignacy Blum, „Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej“. „Wojskowy Przegląd Historyczny“, Rok IV, N. 2, Warszawa, 1959; Wiesław Szota, „Zarys rozwoju Organizacji Ukrainskich Nacjonalistów i Ukrainskiej Powstanczej Armii“. „Wojskowy Przegląd Historyczny“, Rok VIII, N. 1, Warszawa, 1963; Jan Gerhard, „Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WIN na południowo-wschodnim obszarze Polski“. „Wojskowy Przegląd Historyczny“, Rok IV, N. 4, Warszawa 1959.

У зв'язку з рейдами відділів УПА на Чехо-Словаччині там також були проведені дослідження дій УПА. В одній з останніх публікацій підтверджується співпраця чехо-словацьких, польських і радянських органів безпеки в поборюванні УПА. (František Kaucký, Ladislav Vandurek, „Ve znameni trojzubce“. Praha, 1965, 165 pp.).

про ворога, з яким довелося російсько-більшовицьким займанцям воювати. Але такі джерельні дослідження заховані там під семи замками у т. зв. «спецфондах органів державної безпеки». На зовні ж — у публікаціях, призначених для радянського читача, УПА зарахована в категорію т. зв. «бандитів». Властиво тут нічого дивного. «Бандит» у радянській політичній термінології — це кожний, хто протиставиться панівній у Кремлі кліці. «Бандитами» і «шпіонами» були в свій час проголошені найвидатніші діячі КПРС, що їх відтак «реабілітували». За такими обвинуваченнями в Радянському Союзі знищили тисячі видатних діячів культури. А вже як ідеться про історію національно-визвольних рухів неросійських народів, то вона та її діячі є особливим об'єктом цькування, наклепів і дуже примітивної лайки.

У такому шельмуванні свого народу мусять часто брати участь його власні сини. Так у свій час Москва в повоєнні роки заставила недостріляного Остапа Вишню писати пасквілі про «схрони», «жовто-блакитних гадів» і «самостійну дірку». В облповуванні найновішої історії України спеціалізувались і на цьому робили кар'єру Галани, Мельничуки, Дмитрики та інші. Інтересно, що це обстрікування радянського читача триває досі, і до нього впрягають деколи ніби респектабельних письменників.

Так, наприклад, у друкованому в журналі «Дніпро» за 1965 рік, романі Павла Загребельного, п. н. «Шепіт», УПА представлена як «банда, що складалася з людських виполосків найрізноманітнішого гатунку» і займалася грабунками населення, вбиванням невинних людей, вислужництвом ворогам України і подібним. Інтересно, що це все пишеться в середині 1960-их років, після того, коли в сусідній Польщі появилася чимало об'єктивних студій про УПА, що попадають також на Україну. Деякі радянські письменники і ті, хто дає їм доручення, виявляють у своїй боротьбі проти українського визвольного руху повну безпомічність. Правда, в деяких радянських публікаціях названі принаймні фрагментарні факти історії і боротьби УПА.³⁾

У світлі названих чужинецьких праць і українських першоджерел та оглядів, на яких вони спираються,⁴⁾ сьогодні існує правдива, хоч

³⁾ «Історія Української РСР», т. II, Київ 1958; «История Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941—1945», т. IV, Москва 1962; І. П. Богодист, «Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення радянського ладу в західних областях УРСР (1944—1950)», «Український історичний журнал», ч. 6, 1959.

⁴⁾ Микола Лебедь, «Українська Повстанська Армія. Німецька окупація України». Мюнхен, 1946; Лев Шанковський, «Українська Повстанська Армія». «Історія українського війська», Вінніпег, 1953; Тарас Боровець, «Збройна боротьба України (1917—1950)», 1951; Петро Мірчук, «Українська Повстанська Армія — 1942—1952». Мюнхен, 1953; І. Бутковський, «Організаційна структура УПА». «До зброї», ч. 24 (37), 1954; Є. Зоряний, «Як озброювалася Українська Повстанська Армія». «До

ще не цілком повна картина того, що собою уявляла УПА і як вона постала.⁵⁾ З цих студій відомо, що підготовка для творення УПА була проведена впродовж літа 1942 року на Волині та Поліссі і що на Поліссі на початку осені діяв перший відділ УПА під командуванням Сергія Качинського (псевдо — Остап), який у той час виконував обов'язки військового референта крайового проводу ОУН на північно-західних землях. Відділи УПА поширилися на переломі 1942 і 1943 років на Волинь, а від літа 1943 року — на Галичину, де вони спочатку діяли під назвою Української Народної Самооборони (УНС).

У дальшому УПА охопила ширші терени дії і ділилася на три краї або оперативні групи:

УПА-Північ, що охоплювала Волинську, Рівенську і частинно Житомирську та Київську області;

УПА-Захід — тобто Львівська, Тернопільська, Станиславівська (Івано-Франківська) і частинно Чернівецька області, а далі Перемищина, Холмщина, Лемківщина, як окрема округа «Сян»;

УПА-Південь — частинно Вінницька і Хмельницька області.

УПА-Схід ніколи не вийшла поза стадію планування.

У деякі центральні і частинно в східні області були вислані окремі рейдуючі частини УПА. Радянські джерела твердять, що українські національні повстанські частини діяли також на Чернігівщині та Кіровоградщині.⁶⁾ Рейдуючі частини УПА висилала також на терен Чехо-Словаччини і частинно Румунії та Східної Пруссії.

Кожна група УПА ділилася на воєнні округи, яких усіх було 12, а вони на — тактичні відтинки. Самостійною одиницею дії УПА були сотні в кількості 160—200 людей. Тільки для проведення більших акцій вони об'єднувалися в курені (3—4 сотні). Сотні ділилися на чоти, а чоти на рої.

Як повстанська і підпільна формація, УПА проіснувала до початку 1950-их років (окремі менші відділи діяли ще майже до середи-

зброї», ч. 5 (18), 1950; З. Семенів, «Другий випуск старшинської школи УПА «Олені», «До зброї», ч. 17 (30), 1952.

⁵⁾ УПА, про яку я в цій статті говорю, є та формація, що організувалася пізнім літом 1942 року на Поліссі з ініціативи ОУН під керівництвом Степана Бандери. До того часу, точніше, від лютого 1942 року діяли в Людвипільському районі Рівенської області українські національні партизанські частини п. н. Українська Повстанська Армія, що їх організував отаман Тарас Бульба-Боровець. Він утворив їх з розв'язаної легальної формації «Поліська Січ», що її він заснував у перші тижні німецької окупації України. УПА під керівництвом Бульби проіснувала приблизно до літа 1943 року, коли була роззброєна або добровільно вклучилася в УПА. Відтак Бульба пробував творити іншу мілітарну формацію п. н. Українська Народно-Револьюційна Армія (УНРА), але вона ніколи не вийшла поза рамки організаційної стадії. Під час другої світової війни діяли також на Україні підпільні та повстанські частини ОУН під проводом Андрія Мельника.

⁶⁾ «Історія Української РСР», т. II, Київ 1958, стор. 553.

ни 1950-их років) і вела боротьбу проти німців, а відтак проти російських більшовиків і польських комуністів. У час найбільшого посилення протинімецької боротьби восени 1943 і весною 1944 року, УПА разом з підпільними кадрами ОУН мала коло 40 тисяч людей, а рік пізніше — на переломі 1944 і 1945 років, у час найбільшої натуги боротьби проти з'єднань КГБ — УПА нараховувала разом з ОУН 20—30 тисяч членів. До цього треба зарахувати самооборонні куцєві відділи, що діяли в окремих селах, у скількості від 30 до 40 осіб на кожні 3—5 села.

Окрему военну округу в рамках УПА-Захід творили відділи УПА на Холмщині, Лемківщині та Перемишчині, тобто під польською окупацією, на т. зв. «Закерзонні». Ця округа мала 17 сотень, разом коло 2 тисячі людей. До цього треба додати мережу ОУН та окремі підпільні клітини, в скількості коло 4 тисячі осіб. Збройні та підпільні частини втрималися на цих теренах упродовж трьох років (1944—47), а деякі — аж до початку 1948 року. Про силу спротиву УПА на «Закерзонні» може свідчити факт, що, за польськими джерелами, у великій акції проти УПА (акції, що стала відомою під назвою «Вісла») влітку 1947 року з польського боку брало участь 3 бригади, 16 полків та 700 вояків міліції й одна летунська ескадрилья. Після акції «Вісла» з'єднання УПА на «Закерзонні» перейшли на Україну, інші пішли в рейд на Чехо-Словаччину, а решта, в кількості 400 вояків перейшла в західну зону Німеччини і там отримала політичний притулок. Усунувши УПА із «Закерзоння», польські комуністи були спроможні виселити українське населення з тих теренів.

II

Такі є загальні обриси УПА, тобто того явища, яке впродовж одного десятиріччя діяло на українських землях і було центральним збройним виразником національних, політичних та соціальних прагнень українського народу і чинником боротьби за їх здійснення. При цьому, УПА існувала на Україні в час найважчих випробувань і трагедій українського народу, бо в період брутальної політики нацистсько-німецьких окупантів, в умовах жахливих воєнних знищень і в не менш жорсткої дійсності повоєнного терору російських більшовиків на українських землях.

Про політику німців на Україні написано багато, і додаткових з'ясуваннях це питання не потребує. Німці ставили своєю метою масове фізичне винищення великої частини українського народу; інших вони планували виселити поза межі України, а решту зробити рабами німецьких колоністів. Німецькі плани були ясні, точні і детальні. Місця на будь-які маневри для українців не було. Якби німці перемогли, вони без сумніву принесли б Україні катастрофу таких розмірів, що

її важко було б рівняти навіть з найбільшими історичними трагедіями українського народу.

При тому, німці йшли з такою програмою проти народу, який ще недавно пройшов крізь жакливі тортури сталінського терору, що обійшлися йому не менше, ніж чотирьома мільйонами насильно виморених голодом у 1933 році, десятками тисяч по-звірськи знищених діячів культури і професійної інтелігенції. Іншими словами, Москва фізично і психічно приготувала Україну до того, щоб Гітлер міг її порівняно легко добити. У Берліні це зрозуміли і, треба думати, відповідно оцінили. Коли Гітлер дав доручення розстрілювати і голодом знищувати радянських військово-полонених, і коли в самому Київському кітлі восени 1941 року від голоду і терору померли десятки тисяч, стало ясно, що недавній сталінський побратим заплянував кінцевий акт української трагедії. І режисура була, можна сказати, сталінська. Німецький терор проти українського народу шалів, а в містах та селах України розліплювалися величезні портрети фюрера III району, з підписами українською мовою: «Гітлер-визволитель».

Зрештою і по більшовицькому боці фронту українські перспективи не були кращі. Хоч перші дні німецького нападу на СРСР розкрили повний крах ославленої сталінської національної політики і хоч відразу стало видно, що українські вояки радянської армії цілком не виявляють охоти боронити своєї в'язниці ані на початку війни, ані за весь час її тривання, російські великодержавні шовіністи не зробили нічого, що вказувало б на їхнє бажання ревізувати свою політику щодо України. В їхньому пляні було далі цупко тримати в руках українську колонію і не поступатися ні в чому навіть тоді, коли фактично вся українська територія була під німецькою окупацією. Мабуть, у Москві рахували на те, що брутальна гітлерівська політика змусить українців без будь-яких російських концесій битися проти німців і що війна принесе Україні такі великі рани, що про будь-який спротив українського народу Росії не треба думати.

А все ж таки свій рахунок ворог робив без українського господаря. Україну збирались класти в домовину, але вона вмирати не хотіла. Що більше, вона поставила спротив. Уже в перші дні війни, точніше, в перші години після вступлення німецьких частин до Львова, 30 червня 1941, група українських патріотів зібралася з ініціативи ОУН в історичному домі «Просвіти» і проголосила державну незалежність України. З подібною метою, в результаті заходів ОУН під проводом А. Мельника, була створена в Києві при кінці вересня 1941 Українська національна рада, як виразник самостійницьких прагнень українського народу. А в усіх областях України, що їх окупували німці, українське населення відразу почало стихійно відбудову економічного, культурного та релігійного життя.

Це вказувало, що здоровий первень української нації не знищений.

Але це зрозуміли також німці і тому швидко почали душити всякі вияви українського самостійництва. Проте скоро показалося, що знищити або звузити чи спрямувати у вигідне німцям річище можна було тільки те, що знаходилося на поверхні життя. Київську Українську національну раду німці розігнали, а деяких її діячів розстріляли — Олену Телігу, Івана Рогача, Ореста Чемеринського. Після цього деякі провідні діячі ОУН (А. Мельника) перейшли на нелегальну роботу. У перші дні липня німці арештували членів створеного Тимчасового краевого правління у Львові, а відтак С. Бандеру, і заслали в концтабір в Німеччині, де вони просиділи до осені 1944 року. 15 вересня 1941 німці провели масові арешти членів ОУН (С. Бандери) на різних теренах на Україні і поза нею, після чого всі члени цієї організації, що не дали себе арештувати, перейшли в підпілля. Ця організація, яку з того часу аж до травня 1943 очолював Микола Лебедь, а після того — Роман Шухевич, стала керівною рушійною силою протинімецької боротьби і поклала основи під будову УПА.

У силу історичних умов український націоналістичний рух був під час війни єдиним організованим фактором української самостійницької політики. Сталося так тому, що в УРСР, в її кордонах до 17 вересня 1939, більшовикам вдалося знищити будь-яку українську організовану політичну силу. Після знищення СВУ НКВД нав'язувало арештованим українцям творення нібито різних підпільних груп, щоб таким чином оправдати терор. Сама ж КП(б)У, після загибелі таких керівних постатей як Микола Скрипник, перетворилась у послушне знаряддя в руках ЦК ВКП(б), точніше, — Сталіна. Таким чином дієва українська політична організація появилася в УРСР лише після приєднання західних областей України у вересні 1939. Нею була ОУН. Існуючі до того часу легальні українські політичні партії Західньої України себе самоликвідували.

Завдяки збереженню себе і дії ОУН могла в пізніші роки організувати УПА. Без розбудованої в першому році німецької окупації підпільної мережі ОУН, без проведення нею цілого ряду підготовчих заходів створення УПА було б дуже утруднене.

Однак одночасно, народившись у результаті заходів і при допомозі ОУН, УПА з перших днів свого існування стала формацією ширшого, всенародного, характеру. Українські патріоти включались в УПА незалежно від того, чи вони були членами ОУН або інших партій, чи були безпартійними. Провід ОУН ніколи не плянував організувати власної партійної повстанської армії і саму УПА розглядав як збройне рам'я всього народу в його боротьбі проти німецьких окупантів. Коли на переломі 1943 і 1944 років стануло перед УПА питання політичного центру, якому мала б підпорядкуватись УПА, тоді з ініціативи головного командування УПА і при співпраці ОУН були зроблені заходи, що привели до утворення Української головної визвольної ради (УГВР).

УПА переросла межі ОУН не тільки в організаційній, але також в програмовій ділянці. Справа в тому, що ОУН, яка була заснована в 1929 році, творилася в особливих внутрішньо-українських і міжнародних умовах, які мали вирішальний вплив на її формування як партії радикально-правого напрямку. На право штовхала ОУН насамперед вимога боротьби проти комуністичної Росії. Туди штовхали її також модні тоді в Західній Європі тоталістські течії. Нарешті, в пореволюційному періоді серед великої частини українців в західних областях і на еміграції (де діяла ОУН) панувало уявлення, що центральною причиною нашої невдачі у визвольних змаганнях 1917-их років була нездатність української демократії того часу. Звідси антидемократичні і монопартійні тенденції знайшлися у тодішній ОУН, що мала репрезентувати «новий етап української революційної політики». Цікаво підкреслити, що, будучи правою в політичній частині своєї програми, ОУН одночасно була, (в західньому розумінні) лівою, якщо мова про розв'язку соціально-економічних питань. Таким чином у постановах засновуючого збору ОУН з 1929 року пропонувалися вивласнення поміщицьких земель без викупу і удержавлення тих галузей промисловости, «що важливі для оборони держави» — поняття, звичайно, дуже широке.

Лише в період німецької окупації України ОУН почала ревізувати свою політичну програму, висуваючи вимогу свободи слова, зборів, політичних організацій тощо. Ця ревізія прийшла в наслідок зустрічі кадрів ОУН з широкими народними масами центральних та східних областей України й усвідомлення, що всякі антидемократичні системи скомпромітовані в очах тих мас, які пройшли через школу більшовицького і нацистського тоталітаризму.

III

З двадцятипятирічної перспективи виразно зарисовується значення Української Повстанської Армії в найновішій історії України.

Передусім УПА була впродовж десяти років організованим речником самостійницької політики в умовах, коли вороги України жорстоко переслідували будь-які вияви української політичної думки. УПА, разом з підпільним рухом заговорила від імени українського господаря і змусила окупантів з її словом рахуватися.

Це стало видним зокрема на переломі 1942 і 1943 років, коли, з одного боку, німці значно посилили терор, а з другого, коли на північно-західних землях України, зокрема на Поліссі, розгорнули свою діяльність надіслані з Москви кадри більшовицьких партизан. Це був також час масового насильного вивозу української молоді на роботу до Німеччини, що відразу перетворилось у справжню людоловлю, і час безоглядного грабунку хліба з українських сіл. Проти-

діяти таким акціям ворога можна було тільки збройно в організованих формах.

Про успіхи УПА в обороні українського населення перед німецьким терором, читаємо в одному з тодішніх підпільних видань:

«Від березня 1943 року починаючи, українське село розправилось з сотнями лядвиртів та інших п'явок народу, провчило не один грабіжницький відділ німецької поліції і СС-ів. Постійно, Яполоть, Чудви, Вічаль, Велика Любаша на Костопільщині; Бережці, Новостав на Крем'яниччині; Смига, Замчисько, Білогородка на Дубенщині; Жуків, Сергіївка, Бугрин на Рівенщині; Турійське, Доротин на Ковельщині; Дружкопіль, Горохів на Горохівщині; і ще десятки і сотні назв сіл Волині, Полісся, Поділля, Житомирщини, Кам'янець-Подільщини, Київщини, в обороні яких або в околиці яких бойові відділи УПА звели бій з німецькими загарбниками, промовисто свідчать про волю українського народу боронити свій край перед ворогами».⁷⁾

Про успіхи УПА в боротьбі проти німецьких окупантів можна довідатися також з офіційних німецьких документів, що стали відомі під час Нюрнберзького процесу. В одному з них під датою 7 травня 1943 читаємо про «одну сильну українську національну банду», яка заатакувала відділ вермахту і про те, що командир УПА Савчук вислав листа до гебітскомісара в Цумані, в якому писав: «Ми знаємо, що ви прийшли на Україну, щоб її знищити, а українців повбивати. За це ви заплатите вашою кров'ю».⁸⁾ В іншому звіті від 19 березня 1943 пишеться про «особливий зріст партизанщини» на Волині і Поділлі. У звіті згадується більшовицький партизанський відділ Ковпака і українські частини Бульби-Боровця.⁹⁾

Окреме значення мала УПА в боротьбі проти більшовицьких наїзників. Ця боротьба почалася вже в умовах німецької окупації України, коли треба було боронити українське населення перед наслідками дій більшовицьких партизан і підпілля, які часто приводили до масових німецьких репресій проти цілковито невинного українського населення. Що більше, більшовицькі пляновики вдавалися нероз до провокаційних акцій з метою такі репресії викликати. Так, наприклад, убивши в Рівному двох урядовців німецького «райхскомісаріату», вони поширили вістки, що це зробили українські націоналісти. Результат був такий: німці розстріляли кількасот українців, в тому числі велику частину інтелігенції.¹⁰⁾

⁷⁾ «На шляхах збройної боротьби. Українська Повстанська Армія — УПА», журнал «Ідея і чин», ч. 5, 1943, стор. 17.

⁸⁾ U. S. Military Tribunals. Documents, Staff Evidence Analysis. Columbia Law Library. Doc. No. NO 5159.

⁹⁾ *ibid.*, Doc. No. NO 5164.

¹⁰⁾ Микола Лебедь, «Українська Повстанська Армія», стор. 68 і далі.

Серйозні є заслуги УПА в обороні населення західних областей перед терором більшовиків після опанування цих теренів радянською армією. Відразу по відступі німців, більшовицькі власті почали масово мобілізувати місцевих українців в армію і без належного вишколу та озброєння кидати на першу лінію фронту. Мета була ясна: йшлося не так про переслідування німців, як радше про винищення українського населення. Разом з цим НКВД почало поголовно вивозити українські родини, яким закидали співпрацю з підпіллям. Тільки завдяки діям УПА вдалося тоді зберегти маси українських юнаків перед знищенням на фронті або перед вивозами на Сибір. А що в Москві плянували тоді взагалі «очистити» українські землі від українців, підтвердив Хрущов у відомій таємній промові на XX з'їзді КПРС. Ця інформація Хрущова є одночасно відповіддю тим, хто вважає, що боротьба УПА приводила до репресій НКВД. Без цієї боротьби і самооборони народу, російські великодержавні шовіністи повторили б в повоєнні роки в західних областях те, що вони зробили в УРСР в 1930-і роки, і наші жертви були б рішуче більші. А для наступної генерації не була б передана легенда самостійницької політики і боротьби, що її залишила по собі УПА.

Особливе значення УПА в її програмі. У час, коли, як сказано, будь-яке українське вільне слово було заборонене, УПА виступила з програмою боротьби за державну самостійність України і це своє слово поширила в тисячах примірників листівок, мовами народів СРСР і в численних періодичних та неперіодичних виданнях. Водночас УПА з'ясувала політичні та соціальні цілі своєї боротьби, викладаючи їх у 1943 році у листівці п. н. «За що бореться УПА?» Там висунені такі домагання:

«За рівність усіх громадян України — незалежно від їх національності — в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на заробіток і відпочинок.

За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру.

За свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм.

За повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва.

За обов'язкове середнє навчання. За вільний доступ молоді до всіх навчальних закладів.

За повну рівність жінки з чоловіком в усіх громадських правах і обов'язках... за першочергове право жінки на фізично легшу працю.

За вільну працю, вільний вибір професії, вільний вибір місця праці. За свободу профспілок.

За вільне ремесло... За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари.

За знищення більшовицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидатиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян».

IV

Як збройно-політична організація, УПА була соборною — значить репрезентативною для всього народу — силою. З організаційного погляду вона була в першу чергу твором галицького організаторського хисту. Але ініціатива творення УПА і перші її організаційні та політичні кроки належать не Галичині, а Поліссю і Волині. А на її програмі — виразне знак центру і сходу України.

Склалося так, що вже в перші тижні німецької окупації України, в керівних колах ОУН були деякі голоси про потребу негайної партизанської чи повстанської акції проти німців. Такий погляд висував тодішній голова крайового проводу ОУН в західних областях, Іван Климів-Легенда. Климів був фанатиком прямої революційної акції, людиною великої енергії і дуже міцного характеру, але одночасно імпульсивної вдачі. Його погляд не знайшов підтримки проводу ОУН, який хотів насамперед розбудувати підпільну мережу на Україні, духово і політично підготувати народні маси засобами підпільних публікацій, нагромадити зброю, здобути фахові кадри військового і повстанського діла тощо.

Пропозиція переходити з підпільних на повстанські форми боротьби висувалася також на весні 1942 року серед керівних кіл ОУН у Києві. Але вони також, як передчасні не знайшли схвалення проводу, який, до речі, весь час німецької окупації перебував у Галичині і частинно на Волині. Мотивація була, що ми ще не готові. Проте, коли влітку 1942 року на Поліссі і Волині загострився німецький терор, тамошній керівник ОУН Роман Клячківський (псевдо — Клим Савур), пізніший перший головний командир УПА, рішив організувати перші повстанські відділи. Клячківський був галичанином, але працюючи на Волині та Поліссі, де був сильніший тиск німців і де посилювалася діяльність більшовицьких партизан, пішов на такий крок, як на неминучу konieczність. Так оцінювали становище також інші члени тамошнього крайового проводу ОУН, зокрема Ростислав Волошин і Яків Бусел — обидва волиняки.

Волинська тактика переходу на повстанські форми боротьби дісталася формальну згоду проводу ОУН лише кілька місяців пізніше, тобто на III конференції ОУН у лютому 1943, в постанови якої внесено пункт про «нові, окремі осередки організованої сили народу».¹¹⁾ Однак і після цієї конференції, галицька частина ОУН не відразу перейшла на повстанські форми боротьби. Лише на нараді проводу ОУН в червні 1943 прийнято рішення негайно творити збройні відділи в Карпатах, які в першій організаційній стадії мали назву Української народної самооборони (УНС) і лише восени того ж року прийняли назву УПА. Тоді також, після поїздки тодішнього голови проводу ОУН Романа Шухевича на Волинь, оформилося головне командування УПА і Р. Шухевич став головним командиром.

З перспективи років можна сказати, що обидві тактики, себто волинська і галицька, на довшу мету себе виправдали. Влітку 1942 року існували на Поліссі та Волині такі умови, які рішуче вимагали переходу на повстанські дії самооборони народу. Заслуга волинських керівників у тому, що вони швидко зрозуміли вимогу хвилини і не дозволили подіям перейти понад їхні голови. З другого боку, такої ситуації ще не було в Галичині. Щобільше, не можна уявити дальшої розбудови УПА на Волині і Поліссі, а відтак у Галичині, без довшої організаційної підготовки, проведеної попередньо в галицьких умовах. Без цієї підготовки УПА не була б також спроможна після закінчення війни вести боротьбу проти російських окупантів.

Треба ще відмітити такий момент. У порівнянні з Наддніпрянською Україною, Галичина не мала таких живих традицій повстанської боротьби, а своїм темпераментом галичани менше запальні. Одночасно в Галичині існували: дуже сильний культ організованої збройної сили, схильність планувати на довшу мету, пошана до порядку. Для покоління, яке творило УПА живими були традиції Української галицької армії, і в його пам'ять глибоко врилася висока оцінка, що її колись дав Володимир Винниченко січовим стрільцям, отже тій формації, яка в більшості складалася з галичан і яка виявила риси виняткової дисциплінованості в революційних умовах України. Тому й на типово повстанську формацію, УПА, галичани намагалися перенести можливо максимальні риси нормальної армії, з потрібним озброєнням, запасом, транспортом, санітарною службою, військовими школами тощо. Немає сумніву, що продуктом цього мислення було також бажання керівних кіл УПА мати над собою цивільне політичне керівництво, значить підпорядковуватись якомусь політичному центру, словом, створити сурогат державних умов. Це була одна з причин створення УГВР.

Вплив Волині і Галичини на заснування та організаційне оформлення УПА балаксувався впливом центру і сходу України на її ідейно-

¹¹⁾ Там же, стор. 23.

програмові позиції. Вже було згадано, що в наслідок зустрічі із Сходом ОУН ревізувала під час німецької окупації чимало із своїх дотогочасних позицій. Найвиразнішим був поворот у напрямі політичної та соціальної демократії, розбуджений інтерес і зрозуміння ваги соціально-економічних факторів у визвольній боротьбі народу, нарешті, повернення до занедбаних в націоналістичному русі традицій української революції 1917 року і традицій Української Народної Республіки. Ясно, що цей процес не міг залишитися без впливу на УПА. До того, як це зокрема було на Волині, до співтворення УПА були притягнені деякі колишні старшини армії УНР, українські патріоти з Наддніпрянської України, які пристали до протинімецького підпілля, і ті волинські та галицькі діячі ОУН, які тривалий час працювали в підпіллі в центральних і східних областях.

З-поміж цих груп людей треба, між іншим, назвати полковників Леоніда Ступницького і Миколу Омелюсіка, письменника Йосипа Позичанюка, Ростислава Волошина, Якова Бусола, Омеляна Логуша, Катерину Логуш.

Накреслену програму УПА і, зрештою, всього організованого визвольного руху в пізніших роках ширше розпрацювали і поглибили такі публіцисти українського підпілля, як Петро Полтава, Осип Горновий, С. Кужіль та інші. Їх писання стали тривалим надбанням у розвитку української політичної мислі найновішої історії України.

Програма і гасла УПА були чи не найсильнішою зброєю в її руках за весь час її існування. У кінцевому результаті Москві вдалося засобами безперервного терору припинити дії УПА. Однак з її програмою більшовицькі пропагандисти не полемізували ніколи.

V

Українську Повстанську Армію ніяк не можна рівняти з будь-якою повстанською армією чи підпіллям різних європейських народів в 1940-их роках. Ті з них, які вели резистанс проти німецьких окупантів, користувалися не тільки визнанням, але й конкретною матеріальною допомогою західних альянтів. Наша боротьба проти німців спиралася виключно на власні сили народу. З Москви і Берліну сипалися на неї фізичні удари і лилася хвиля брудного очорнювання. Щобільше, впродовж років УПА не могла здобути собі права громадянства серед інших повстанських армій також в оцінці західного світу. Коли сьогодні про цю українську визвольну формацію існує на Заході чимало джерельних досліджень і її визнають приблизно тим, чим вона була, це треба завдячувати небуденному організаційному генієві і політичному розумові керівників УПА, які забезпечили їй десятирічне існування, відданості і героїству її членів, що в більшості, — включно з такими командирами УПА, як Роман

Шухевич, Дмитро Грицай, Олекса Гасин, Василь Сидір, Роман Клячківський, заплатили за це життям. Нарешті успіх УПА треба завдячувати її поступовій та шляхотній політичній програмі, яка не тільки завоювала серця народу, але також, кінець-кінцем, здобула симпатії і серед чужого світу.

Це має значення також для розвитку сучасної дійсності на Україні. Безперечно теперішні форми самооборони та прагнень українського народу і його боротьби є інші ніж форми боротьби УПА чи визвольного підпілля в цілому. УПА — це завершений історичний етап. Але її ідеї і прапорні гасла в народі живі, бо вони віддзеркалюють його природні прагнення до свободи.

Тому сучасні сторожі російської імперії бояться правди про УПА, чи взагалі правди про український визвольний рух. Щобільше, вони часто перебільшують уявну українську небезпеку. Інакше важко зрозуміти, чому в їхніх очах виростають до розмірів відкритої реbelieї невинна маніфестація української молоді в поклоні Шевченкові в Києві чи у Львові, або переписування недрукованих чи навіть друкованих в Радянському Союзі творів українських радянських письменників, і чому за такі «злочини» судять людей за закритими дверима, висилають в табори примусової праці, чи просто саджають у тюрму. Бо ж сучасні молоді будівничі української нації, поборники її духового вставання жадного збройного повстання не організують. Вони, як громадяни СРСР, тільки нагадують світові, що Україна живе, що даремними були зусилля Сталіна та його послідовників, і роздирають завісу брехні та фальшу, якими червоні чорносотенці покрили українську правду.

1 вересня цього року політичний коментатор американської газети «Нью-Йорк Таймс» Гаррі Шварц писав, що розчарована більшовицькою дійсністю молодь Москви починає в роковини «великої жовтневої» говорити про те, що треба «ламати кайдани жовтня».

Такі вимоги для українського народу — не нові. Про те, що більшовицька революція принесла народам царської імперії нову національну, політичну і соціальну неволю, знали вже 50 років тому творці української національної демократичної революції. Порівняно швидко заговорили про зраду ідеалів революції також українські комуністи. Весь український визвольний рух останніх десятиріч демаскував збюрократизовану імперіалістичну реакцію в Москві та її українських прихильників. Також програма і боротьба УПА вдаряли в кайдани, накладені на народи Радянського Союзу в жовтні 1917 року.

Тому в 25-річчя УПА її провідні ідеї — свіжі, живі та актуальні.

о. ІВАН ГРИНЬОХ: СОБОР, ЯКИЙ ДЛЯ НАС НЕ ВІДБУВСЯ (III)

(З а к і н ч е н н я)

«Що буде, як унія в Галичині щезне під напором Росії?» Таке три-вожне питання ставив собі на передодні першої світової війни не якийсь український патріот-уніят, а чистокровний росіянин — о. Леонид Фйодоров. Правда, це була виняткова людина. Хоч уроджений і вихований у столиці імперії, о. Л. Фйодоров був вільний від великодержавного — в національно-політичному і церковному розумінні — шовінізму. Вселенське християнське мислення зуміло вирвати його з оков національного та режимно-церковного дурману і дозволило йому вникнути в природу російської імперіяльної ідеї, тієї загрозливої небезпеки для буття не тільки окремих народів, але й їх помісних церков. Вселенське християнське мислення, яке зробило о. Л. Фйодорова борцем за єдність Святої Церкви та ісповідником віри, дало йому харизму відчувати і неначе в пророчому видінні бачити грядучі події.

Не минуло й півтора року, як висловлене о. Л. Фйодоровим три-вожне питання «Що буде? . . .» перестало існувати у сфері теоретичної можливості. Напір царської Росії на спілку з «казьонною» — за словами Слуги Божого Андрея — релігією, речницею якої була російська синодальна Церква, стався чимось дійсним. Окремі вияви цього першого напору-удару по українській Церкві, останньому бастионі, який залишився з давньої Київсько-Галицької митрополії в Галичині, добре відомі: вистачить згадати т. зв. «місійну акцію» синодальних єпископів Антонія та Євлогія не — «серед поган», а серед глибоко віруючого християнського українського населення Галичини; акцію, проваджену російськими церковними та світськими чинниками, не виключаючи царської «охранки» на чолі з губернатором Галичини графом Бобринським і супроводжену арештами та насильними вивозами українських католицьких священників і мирян. Завершенням цього напору, що мав завдати смертельного удару українській Церкві і закінчити «собираніє русских земель» в імперіяльних аспектах російської національної та церковної політики, було ув'язнення та заслання замісника Київсько-Галицького митрополичого престолу — митрополита Андрея Шептицького.

Дальший розвиток воєнних дій і революційні події на просторах воюючих імперій перешкодили, принаймні на деякий час, здійснити

пляни знищити в цілому самотність українського християнства чи конкретно, Української Помісної Церкви.

Переємникам імперських ідей царської Росії, російським більшовикам, удалося після довголітніх переслідувань знищити відроджену в бурхливих роках національної революції, хоч і в правано-канонічному розумінні повністю не вивершену, Українську Автокефальну Православну Церкву. Останній бастион Київсько-Галицької митрополії, Українську Католицьку Церкву в Галичині на чолі з її Первоієрархом митрополитом Андреем зберегло Боже Провидіння перед ударами довгорукої більшовицької Москви аж до вибуху другої світової війни. Але зараз же восени 1939 року, з моментом вмаршування російсько-більшовицької армії в західні області України, почався нищівний удар. Правда, не під гаслами підкорення Української Церкви Московській патріархії, але під новими гаслами боротьби та нищення будь-якої релігії. І знову цю нищівну акцію очолила «охранка» нових можновладців російської імперії — всесильний НКВД. Змінилися тільки вивіски імперських органів влади. Не змінилися їхні пляни і дії. Багатотисячні жертви розстріляних і засланих — це свідки поступового напору Росії на українське християнство.

Після короткої передишки, яка виникла у час воєнних дій на просторі російсько-більшовицької імперії в 1942-44 рр., нищівний напір почався з новою силою і тим разом уже під гаслами, живцем перейнятими та успадкованими по царській Росії. Органи більшовицької державної безпеки, точніше — органи влади по суті безбожницького режиму, стаються палкими «оборонцями і подвижниками» ідеї «возсоединения» Української Церкви з Московською патріархією... Дві, здавалося б, суперечні сили російської імперії — більшовицький Кремль і російська режимна Церква — спрягаються і співдіють за одним пляном та з однією точно визначеною метою: стерти з лиця землі Українську Помісну Церкву. Супровідна «музика» цього нищівного пляну та сама, що була в роки першої світової війни. Вона тільки інтенсивніша і рафінованіша, бо й нищівні методи нових «кесарів» російської імперії сталися неспівмірно брутальнішими та рафінованими. Для наївного світу цю нищівну акцію названо «возсоединением». На ділі ж це було найбільше, в історії християнства відоме, переслідування християн, жертвою якого впали дослівно всі ієрархи Української Католицької Церкви, сотні її священослужителів і сотки тисяч віруючих людей. Режисерами цієї людиноненависницької акції в XX столітті були ніхто інший, як можновладці світської та церковної влади в російсько-більшовицькій імперії — уже мертвий Йосиф Сталін і ще живий московський патріарх Алексей, із своїми підручними апаратниками та функціонерами. Нищівну акцію, в наслідок якої за «указами» цих російських можновладців формально стерто з історичного буття самотню українську Церкву, завершено в березні

1946. А 20 років пізніше святковано під крилами більшовицького режиму ювілей цього формального нищівного акту. З особливою помпезністю наказано святкувати ці ювієї в столичному городі галицьких митрополитів — Львові.

Ми зумисне дещо ширше зупинилися над окремими етапами нищення Української Помісної Церкви, щоб не тільки ствердити для невіжих справжню історичну істину, але також на те, щоб нагадати всім, які, — наставивши свої вітрила на новий подув вітрів, що родяться навіть у центрі християнства, — втрачають змісл для відчуття та оцінки дійсности. Ці вітри виносять на сцену життя дивних «паломників» наших днів — паломників, християн, — чужих і таких наших рідних. Вони, ці паломники, не паломничають, як колись наш Данило Паломник, у трудах, постах та молитвах до святинь християнства над річкою Йорданом... Вони летять і йдуть новітніми засобами сполучення до інших «святинь» і в своєму «богоміллі» возвеличують тих, які розпинають Христа на східноєвропейському та азійському просторі. Вони, ці новітні «паломники-богомольці» складають ще й перед світом похвальні заяви... До таких паломників серед багатьох інших із західних вільних країн належить також колишній посадник італійського міста, Фльоренції, Ля Піра. Вперше довелось нам познайомитися з ним у єгипетській столиці Каїрі в 1960 році. Також уперше довелось нам бути тоді свідком його доповіді для вибраної публіки — в більшості християнської. Ля Піра, що зараховує себе до видніших християн-католиків Італії, ділився із слухачами своїми враженнями з подорожей по країнах комуністичного світу. Після доповіді хотілося висловити доповідачеві співчуття за його наївність, а ще більше жаль було тих віруючих слухачів, що спрагли почути слово істини, почули — як говорив апостол Павло — «плетенія атенейскія». Цей Ля Піра — невтомний «паломник». Найсильнішим враженням для нього було його не так давнє паломничання до Москви. (І як же могло бути інакше?). Ля Піра пише: «Коли я летів над Москвою, відчув усім своїм еством, що тут, у Москві, справжнє християнство...» Не дивуємося Ля Піра; його «відчуття» дійсности оцінюємо так, як і його відповідь представникам міста Фльоренції, які просили свого посадника, щоб він поклопотався охороною міста перед постійними повіннями, які щорічно спустошують місто. Відповідь Ля Піра характеристична для його мислення: «Я цікавлюся небом. Як можете вимагати, щоб я турбувався про каналізацію міста...?»

Чим справді турбується Ля Піра — небом чи каналізацією міста, нам було б байдуже, якби ми тут, на чужині, не мали своїх рідних «Ля Піра».

Один з них, монах найбільшого українського монашого чину, спізнився... на ювілейні святкування 20-річчя «воз'єднання». І з цього

приводу він поспішив на гору св. Юра не тому, щоб поклонитися мощам великого страдника і свяця — Слуги Божого Андрея, але щоб поцілувати руку послушника Московського патріарха на узурпованому ним архієпископському престолі і в приявності цілого хору благочинних, протоієреїв та секретарів висловити своє «сожаління», що не міг бути учасником «торжеств», та висловити свій подив для «жизненности» московського православ'я на українській землі і заповнити про «прогресивність» свого монашого чину. Льокальна преса з неприхованою радістю відмітила цю рідкісну «візиту». Тільки вона не згадала нічого, як сприйняли її, цю «візиту» ті віруючі українські християни, які не скорилися ні перед режимною патріярхією, ні перед її послушниками на українській землі. Наш «Ля-Піра паломник» оглянув порожню залю, в якій відбулося прийняття з нагоди 20-річчя ювілейних урочистостей «возз'єднання», але він не бачив, як у той же час тисячні маси віруючого українського населення Львова супроводили вулицями міста домовину з тлінними останками відомого українського католицького священика, який закінчив свою життєву мандрівку, що 20 років тому повела його через в'язницю, заслання на примусові роботи і накінець у невтомне підневільне служіння своїй Святій Церкві.

Наш «Ля-Піра паломник» не пішов до справжніх святинь української землі — на Личаківське чи Янівське кладовища. А, справді, було б гідним паломника до рідних святинь, щоб на тих місцях, де колись рядами стояли могили з хрестами, як свідки боротьби за український княжий город, щоб на тих заораних сьогодні місцях помолитися Богові. На Личаківському цвинтарі привітали б нашого паломника і «Дністрова Русалка» з могили о. Маркіяна Шашкевича і «Каменярі» з могили Івана Франка, — тих велетнів духа, що будили Галицьку волость до життя зрілої нації. І там, на цих могилах, збиралися в минулому році тисячні маси українського населення. Вони шукали сили в цих могилах, бо, і як раніше, вони сходилися «на нашій, не своїй землі».

Оцю трагічність «нашої, не своєї землі» найяскравіше в розпачливому болі нагадав зібраним масам на могилі І. Франка молодий студент, що в поклоні йому відчитав на його могилі свої власні захальявні вірші. Коли послушники Москви тягнули його до поліційської машини, він закінчив свої захальявні вірші акордом «українців беруть...» Отак і далі «беруть», як брали колись, українців і віруючих українських християн не за злочини, а тільки за те, що вони в своїй душі і українці, і християни.

Цієї дійсности на українській землі не бачать новітні «паломники» — чужі і свої. Вони, за словами Ля Піра, «цікавляться небом» і бачать «жизненність» християнства там, де воно мертво. Загрозової

повені, що розлилася по всій українській землі і топить в терпінні справжню Христову Церкву, вони не спостерігають.

Можна б не драматизувати цієї трагічної дати т. зв. «возз'єднання», дати, що запишеться в історії, як виконання смертного вироку над Українською Помісною Церквою, якби ми мали справу тільки з відірваними явищами окремих «паломничань» наївних новітніх «паломників». На жаль, ми живемо в час хворобливої неврози, яка вкралася в мозки багатьох достойників куріяльного правління Вселенської Церкви. Бо й вони, подібно як Ля Піра, ширяють над Москвою під подувом нових вітрів, роздмуханих потужними кремлівськими еолами, і бачать у ній «небо», забувши про те, що ці кремлівські еоли — це мистці від роздмухування повеней.

Жертвою такої повені є українське християнство, видимою ієрархічною установою якого є сьогодні промовчувана Київсько-Галицька митрополія, із своїми патріяршими правами — Українська Помісна Церква.

Не збираємося бути лікарями невроз куріяльного управління. Це завдання належить єпископському синодові Вселенської Церкви з Римським архиєреєм на чолі, синоду, який саме в останні дні вересня 1967 почав свої діяння. «Що трухляве, мусить відійти...» — під таким заголовком недавно появилася в одному католицькому тижневику стаття, в якій коментується остання реформа (реформа — це те саме, що лікування) церковного куріяльного управління. І ми віримо, що трухляве відійде і зникне, бо віримо в перемогу вічного над дочасним у Христовій Церкві. Коли називаємо речі по імені, то тільки тому, що в теперішній структуральній побудові і традиційних практиках церковного управління неврози, які вкралася в мислення на верхах, легко перекидуються на нижчі щаблі ієрархічного управління. Їх наявна небезпека загрожує нашій Церкві на чужині. Ця Церква ступила вже на шлях, який образowo назвемо «шляхом Гайдудорогу».

Гайдудорог — це невеличке містечко в північній Угорщині. А все ж в історії нашої Церкви воно виросло до типового зразка декомпозиції Української Помісної Церкви. Зупиняємося тому на подіях, які започаткувалися сто років тому, а на сьогодні можуть бути пересторогою для наших церков-дочок у різних частинах світу. Бо й наші церкви поза межами української батьківщини спинилися на «шляху Гайдудорогу».

Ось що записано в офіційному виданні Священної Конгрегації для Східної Церкви: «Статистика кон ченні сторічі делля Джераркія е дей Феделі ді Ріто Оріентале», Рим 1932, стор. 207, 222—227:

«Мукачівська епархія поволі сталася колискою всієї церковної організації візантійського обряду в північній Угорщині. З бігом часу,

русини з гірських околиць зійшли на угорську долину і, змішавшись з угорським населенням, затратили вживання матірньої мови. Єпископ Степан Панкович (1866—1874) створив для них окремих єпископський вікаріят у Гайдудорозі, з власною консисторією, в якому введено замість руської мови угорську. Цей вікаріят став початком дієцезії Гайдудорог, яку створено в 1912 році. Нова дієцезія охоплювала парохії, у більшості відняті від руських дієцезій — від Пряшова і Мукачєва... Звичаєм населення Галичини і Підкарпатської Русі є хором відповідати на літургічних молитвах... Щоб змогти зберегти такий гарний звичай, треба було — тим більше, що руська мова, дуже близька до старослов'янської, крок за кроком затрачувалася, — перекласти на угорську мову принаймні найсуттєвіші літургічні пісні. І це сталося. У цей спосіб перекладено також тексти деяких літургічних церемоній, найбільш дорогих для побожності народу, як, наприклад, молитви на урочисте благословення води в празник Богоявлення, дванадцять Євангелій Страстей... З часом деякі священники почали вживати угорську мову також у служенні Божественної Літургії... У 1868 році зібрався в Гайдудорозі конгрес, який презентував 58 парохій..., щоб прослідити спосіб створення окремої дієцезії, в якій угорська мова мала б стати мовою літургічною. У 1862 році парох Гайдубешермені, о. Ігнатій Роскович, видав, щоправда без церковної апробати, „Молитви і пісні для вірних” угорською мовою, на зразок „Ізборників”, поширених серед руського народу... У 1882 році він зладив угорський переклад Літургії св. Йоана Золотоустого, в 1890 році появилися переклади інших літургій — Василя Великого і Пржедоєсвятчених; у 1883 році — переклади найважливіших частей Требника. Ні одна з цих книг, щоправда, не мала церковної апробати...»

Сьогодні Гайдудорог — це єдина угорська дієцезія візантійського обряду. У 1932 році вона нараховувала 142 тисячі вірних і 106 священників з власним єпископом, який був суфраганом латинського Стрігонського єпископа. За останніми передвоєнними статистиками Гайдудорозька дієцезія мала 82 парохії і 80 парохіяльних експозитур. З українських закарпатських дієцезій — Пряшівської і Мукачівської — знайшлося у складі Гайдудорозької дієцезії 78 парохій.

Ми зумисне подали офіційне накреслення генези цієї дієцезії. Справа не в тому, що угорцям східнього обряду (якби такі споконвіку були) прислуговує за звичаєм Східньої Церкви право на власну літургічну мову. Справа радше в тому, що цю, тепер чисто угорську, дієцезію створили вірні української Церкви, давши їй свій обряд, свій літургічний спів і свої літургічно-обрядові традиції, тобто віддавши їй частинку своєї християнської культури. А при цьому ці вірні затратили свідомість свого духовного зв'язку з Церквою-Матір'ю. Залишаємо тут на боці політичний аспект питання, тобто денационалі-

заційну політику угорських органів влади супроти національних меншостей. Для нас важливо ствердити, що курсові відчуження від матірної Церкви сприяли насамперед пастирі Христового стада: двох з них — єпископа Степана Панковича й о. Ігнатія Росковича — історія назвала по імені. Таких «Панковичів» і «Росковичів» за весь час існування української Церкви на Закарпатті і в Угорщині можна б скласти довгий реєстр...

«Панковичі» і «Росковичі» не перевелися й по сьогоднішній день. Церкви-дочки Київсько-Галицької митрополії опинилися сьогодні завдяки їм на небезпечному шляху до Гайдудорогу. А основна причина цього болючого феномену — це знехтування ієрархічною єдністю нашої Помісної Церкви і її атомізація поза територією Церкви-Матері. Становище нашої Церкви на чужині ще більш ускладнене, ніж воно було сто років тому на території Угорщини. Тоді основним питанням було питання мови в літургії. Все інше, як прив'язання до своїх обрядових традицій, літургичні звичаї і літургичний спів, словом, обрядово-літургичні багатства нашої Церкви були для вірних, яких мадяризовано, задорогі, щоб їх можна було усунути з церковного життя. Сьогодні під плащиком мовних реформ відбувається процес внутрішнього духового відчуження від духовно-обрядової спадщини Церкви-Матері. Церкви-дочки поволі починають затрачувати свою власну душу. Тисячі і десятки тисяч вірних, охрищених у нашій Церкві, втративши розуміння та свідомість свого особливого «я» у Вселенській Христовій Церкві, залишають її і тонуть в латинському морі.

Причина цього стану — цілковита декомпозиція нашої Церкви. Ця декомпозиція виразно зарисувалася на наших очах.

Ось при кінці вересня цього року нарешті зійшовся на свої наради створений останнім Ватиканським Собором Синод єпископів Католицької Церкви, на який єпископські конференції окремих народів вислали своїх представників. Наша Церква не заступлена на цьому Синоді як окрема помісна Церква, хоч вона має свого Верховного Архієпископа-Митрополита з традиційними патріяршими правами помісної Церкви. Куріяльне правління не вважає наших канонічно створених епархій та екзархій частиною Української Помісної Церкви, але трактує їх як складові частини національних церков даних країн. Наші Владики в цих країнах згідно з бажаннями куріяльного правління повинні входити в склад національних єпископських конференцій цих країн. Кілька наших Владик беруть участь у Синоді єпископів Вселенської Церкви з титулу свого церковного достоїнства — з титулу рангу митрополитів, а не як представники Єпископського синоду-конференції нашої помісної Церкви.

Створився парадоксальний стан: Церква-Мати, Київсько-Галицька митрополія не заступлена на Синоді єпископів Католицької Церкви, бо наша помісна Церква в країнах комуністичного світу формально не існує; поза межами рідних українських земель наша Церква-Дочка, хоч існує і має свої єпархії та свою ієрархію, не є репрезентована як цілість, бо такою є політика римського куріяльного управління, і таку політику мовчки сприймає більшість наших ієрархів на чужині.

На цьому місці хочемо з усією рішучістю підкреслити, що політика куріяльного правління, яке впродовж століть виросло до потужного чинника в церковній адміністрації, жадною мірою не віддзеркалює ставлення римських вселенських архиєреїв, намісників апостола Петра, щодо східних церков у Вселенській Католицькій Церкві. Як всюди, так і в церковній адміністрації, доходить до переростів і навіть до надужиття влади. Не даром сьогодні можна почути багато критичних голосів з латинського католицького світу, голосів, які стверджують, що в сьогоднішньому управлінні Вселенською Церквою переважають над Божим елементом елементи наскрізь світського, земського характеру, і що цього факту не вільно закривати чи промовчувати, а, навпаки, треба докласти всіх спільних зусиль владик, духовенства і вірних, щоб допомогти до перемоги Божому надприродному елементові в Божій установі, якою є Христова Церква. Ми всі — кожний на своєму місці і в міру взятого на себе обов'язку — несемо на собі тягар відповідальності за здоров'я частини Христової Церкви, якою є Українська Помісна Церква. Всі — тобто владики, яких Господь покликав пасти Христове стадо, духовенство, яке послане, щоб служити своїй Церкві, і вірні, які є живими, мислячими повноварними дітьми — царським духовенством у Церкві й у світі. Вірне служіння всіх своїй помісній Церкві — це служіння Вселенській Церкві. Коли всі члени тіла здорові, то й цілість буде здорова.

Тому пізнання правди про неміч і хворобу, яка крадькома підточує організм нашої святої Церкви, не сміє вести нас до песимізму. Навпаки, становище нашої Церкви на Україні і поза нею, повинно зрушити і піднести нас до великого змагання за справжнє життя нашої Церкви.

Коли велика частина українського духовенства на чужині, коли вірні нашої Церкви, коли й частина нашого єпископату хочуть рятувати нашу Церкву тут, на чужині, перед її повільною смертю — це природне і Боже право дітей Вселенської Церкви. Передумовою рятунку є респектування прадідівських прав нашої помісної Церкви, тобто її самобутнього ієрархічного устрою, видимим знаком якого мало б бути створення Синоду єпископів нашої Церкви на чолі із своїм Верховним Архієпископом-Митрополитом, як замісником-сторожом усієї нашої помісної Церкви в усіх частинах світу. Не окремі

єпископи окремих церковних «удільних князівств» мають вирішувати такі питання, як питання літургійної мови, календаря, церковних постів, виховання духовенства, плекання богословських й історичних наук, перекладів літургійних книг, церковного шкільництва, монашого життя тощо. Це — справи, які мають належати до виключної компетенції Синоду єпископів, очоленого верховним архієпископом-митрополитом нашої Церкви.

Боротьба за ці всі права — це боротьба за душу і життя нашої Церкви. Це — також боротьба за єдність Христового стада, за яку якраз наша Церква поклала стільки жертв. Фльорентійський і Берестейський собори не є для українських християн історичними спогадами чи пережитками. Ці собори й усе з ними пов'язане історичне буття нашої Церкви є й сьогодні для нас живими та зобов'язуючими.

Але наша боротьба за шанування та офіційне підтвердження прав нашої помісної Церкви не сміє бути сплосченою в якомусь емоційному примітивізмі. Вона мусить бути заснована тільки на правді і глибоко обґрунтована. Було б великим непорозумінням, якби критичну оцінку становища нашої Церкви в теперішності потрактовано як таку, що ніби скерована проти установленної Христом-Спасителем Божої установи — єдиної святої, соборної й апостольської Церкви, найвищою пастирською установою якої є Апостольський збір єпископів з Римським Вселенським Архієреєм, найвищим пастирем Христового вселенського стада, на чолі. До цієї установи, справді Божої установи, українські католицькі вірні в усіх частинах світу мусять мати повне довір'я. Наші вірні не сміють ні на хвилину хитатися у своїй вірі у вселенськість-католицькість Христової Церкви навіть у хвилинах, коли часто, може, до свого великого покликання пасти Христове стадо незрілі, безпосередні пастирі спричиняються до того, що українським вірним доводиться переживати щось гірше, ніж часи, оспівані у великодніх хоровах про Зельмана.

Як гонення українських християн на просторах «всесоюзної» тюрми народів не зламало їхніх душ і не захитало їх у вселенській Христовій вірі, так і тут, на чужині — хоч у вільному світі, хвилеві терпіння й наруги, від кого вони не походили б, не можуть зламати нашу волю боронити свою Церкву від поступової смерті. Від своїх пастирів-єпископів українські вірні нічого іншого не бажають, як того, щоб вони усвідомили відповідальність свого посланництва і щоб своєю поставою засвідчили єдність нашої Церкви та вірність її правно-канонічному й історичному устроєві. Прагнення українського Божого люду до патріяршого статусу своєї Церкви — це не спротив Божим елементам легітимної церковної влади; це — бажання допомогти цим елементам до перемоги в сім'ї Вселенської Христової Церкви.

Хотілося б, щоб ці думки, диктовані зболілою душею звичайного рядовика-священника, дійшли до свідомості тих, у чиїх руках доля нашої Церкви на чужині. Хотілося б дожити до того, що всі Владики нашої Церкви будуть спроможні перемогти всі труднощі особистого та зовнішнього характеру і покінчать із станом, про який заговорив уже один з визначних наших церковних ієрархів в недавньому минулому на ювілеї у пошану Верховного Архиепископа-Митрополита багатомовними словами:

«Кардинал-Ісповідник зазнає тих самих переслідувань та знущань за велику ідею єдності української Церкви не від кого іншого, а від своїх, які раді поділити цю Церкву на митрополії, єпархії, парафії і цим підривати та нищити цю єдність і цілість нашої Церкви, її традицію й обряд, надбання і структуру, її світлість і майбутні завдання» Отже йдеться не тільки про збереження спадщини минулого або про збереження душі нашої Церкви, але також про майбутні завдання. І до цих завдань наша Церква на чужині мусить підготувати себе, коли хоче вважати себе живою частиною Містичного Христового Тіла, а не відумираючими галузками винної лози, як про це говориться в Христовій притчі.

А ці завдання — це передусім бути повновартісною частиною Вселенської Христової Церкви на всіх відтинках життя й поступу людської думки. Далі — бути готовим до апостольської праці відродження християнства на всьому європейському Сході. І, нарешті, — це вже неухильне завдання — промощувати шлях до з'єдинення всіх українських християн.

Цих майбутніх завдань не виконає розбита й розшарпана на кусочки, несвідома ні своєї історичної спадщини, ні свого власного «я», відумерла у своїй душі, Церква на чужині. Ці завдання підсилені тільки сильній у своїй душі, свідомій свого минулого та майбутнього посланництва з'єдинена у своїй ієрархії під проводом Замісника Київсько-Галицької Митрополії Помісна Українська Церква.

Свої думки, хоч далеко невичерпні, закінчуємо словами листа митрополита Київського і всієї Руси, Вельямина Рутського, до Апостольської столиці:

«У першому плачі пророка Єремії говориться, що ізраїльський народ, заведений у вавилонську неволю, бажав вернутися до давньої свободи, а свій плач так висловлював: „Дивись, чому я не можу вернутися до давнього стану — мої могутні люди мене покинули. Вони були ланкою, що лучила всіх наших людей в одне, були основою, на яку можна було покладати сильну надію” . . . Подібне сталося з греками, і так буде незадовго з нами. Тепер скажемо: Не маємо людей до праці для закріплення християнства між русинами. Шляхет-

ська молодь — наша слава і надія — дезертирує до латинників, а це все діється через школи і в школах... Ця обставина спинює наші розмови з православними, і це найбільше відстрашує їх від єдності з нами. Вони переконані, що Унія не є нічим іншим, як тільки ситтю для ловлення русинів з грецького до латинського обряду. Тому її уникають як отрую...».

Три з половиною століття минає від написання митрополитом Вельямином Рутським листа, що нагадує плач Єремії. І сьогодні плакали б і пророк Єремія і митрополит Рутський, якби своїми очима дивилися на все те, що діється в частинах нашої Церкви на чужині. Може, їх плач і їх пересторога зрушать сумління всього українського хрищеного люду з його духовенством та пастирями, вдихнути нове життя в наше церковне життя; а Церкву-Дочку на чужині — врятувати перед небезпекою її загибелі.

Маємо ще на складі книгу нарисів про богословське мислення митрополита Андрея Шептицького:

о. Іван Гриньох

СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ — БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТИ

«Як апостол замирення та миротворення між Східною і Західною Церквами, як видатний знавець унійної проблематики і як невтомний покровитель християнського порозуміння Митрополит Шептицький є добре відомий на Сході і Заході. Але менше відомими є Його богословські думки».

Книга (в полотняній оправі) має 222 стор.

Ціна — 3 ам. дол. або 11 нім. марок; в інших країнах — ця сума в перерахуванні на відповідну валюту.

Замовлення просимо надсилати до вид-ва «Сучасність».

СПОГАДИ

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: **ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ**

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

(Продовження)

18 березня 1920

Вчора зранку потелефонував до «Аванті», щоб знати, чи придуть на вечерю до Мазуренка Гуаріно та Серраті. Гуаріно відповів, що Серраті ще не повернувся з Чівіттавеккія, і просив потелефонувати пізніше.

Дзвоню о 12 год. При телефоні — Серраті. У два слова погоджується приїхати. Нарешті, справу полагоджено.

Мазуренко запросив також мене і запитав, чи я справді вже не належу до українських есерів.

— Так, таки справді.

— А до якої ж партії тепер належите?

— Я? До жадної. Залишаюся безпартійним.

— Чому ж так? Ну, добре. А до якої наближаєтеся? Може, до ескеків?

— Трудно сказати. Мій політичний світогляд ще не визначився. А встрявати до якоїсь партії, не простудювавши як слід її ідеології та програми, як я це зробив у Центральній Раді з партією українських есерів, мені вдруге неохота.

— Шкода. Все ж таки хотілося б мені вас представити, як якогось принаймні соціаліста-реформіста.

— О, що до цього, то мені байдуже.

Я знав, що Мазуренко дуже радо представив би мене, як завзятого комуніста, але залишаймося принаймні на соціалісті-реформісті. Хіба ця наліпка має яке значення? А розмови послухати варто.

Я прийшов до Мазуренка точно о 19.30 год. З гостей не було ще нікого. Мазуренко понатягав до вітальні більшовицьких книжок, які прислав йому брат проїздом до Москви через Відень. Аж ось дзвінок.

Серраті сам. Гуаріно таки не прийшов. Серраті просив вибачити його, бо він, мабуть, не зрозумів, що і його запрошено. Ясно, що не захотів прийти, бо дуже проти нас настроений. Але Серраті дуже хвалив його, говорив, що він — один з кращих знавців інтернаціонального становища і один з кращих знавців журналізму взагалі.

Матеріали з найновішої історії України, опубліковані в цьому редакційному відділі журналу, друкуються на відповідальність авторів.

Мазуренко почав розмову подякою за переслання листа до російських більшовиків з проською знайти шляхи миру з українськими більшовиками. Серраті відповів, що він зробив тільки те, що йому підказували його обов'язки. І додав, що відпис цього листа він сам переслав через одного італійського моряка, шляхом Константинопіль-Варна, але відповіді досі не отримав.

— Хоч, правду кажучи, я звик одержувати відповіді скоріше. З того часу пройшло вже три місяці. Зрештою, я можу послати ще раз відпис того листа, зазначивши при цьому, що посилаю його вдруге. Мазуренко зараз же на це пристав.

Серраті — людина на зріст нижче середнього, в окулярах, з дуже сильно прорідженим чорним волоссям, на вигляд — літ 50; як належить італійцеві, він жвавий, приемний у розмові, ніби щирий; по-французькому говорить досить слабенько, хоч прожив у Швейцарії, як сам говорив, шість років. Він особисто знайомий з Леніном, Раковським, Черновим, Мартовим — з усіма ними зустрічався в Цімервальді та по інших соціалістичних конгресах.

Мазуренко на хвилину вийшов, і ми залишилися самі.

— Я гадаю, — сказав мені Серраті, — що було б добре і для Росії, і для вас, українців, якби ви погодилися на тих гаслах, що їх виставили самі російські більшовики на початку революції, тобто, на створенні Федеративної Радянської Республіки з широкою автономією для всіх народів, чи національностей.

— Ні, — відповів я, — це для нас не можливо.

Але розвинути своєї відповіді я не встиг, бо повернувся Мазуренко з якоюсь книжкою, що її він хотів показати Серраті.

Та за вечерею ми знову повернулися до цієї теми.

— Річ у тому, — сказав я, — що між українськими і російськими комуністами не може прийти до згоди в справах армії, залізниць, пошти і телеграфу. Якби ми погодилися тепер, скажім, на одну спільну червону армію, то хто загарантував би нам, що на місце російських більшовиків не прийде через деякий час хтось інший, і тоді — що ми робитимемо з нашою спільнотою?

Серраті зразу нічого не відповів, але потім, подумавши:

— Так... у зв'язку з цими новими комерційними зносинами... Ясно, що Антанта намагатиметься, разом з крамом, ввозити трохи й свого «капіталізму». Інакше й бути не може. Взагалі, на мою думку, це дуже трудно уявити — торговельні зносини між капіталістичними країнами і радянською Росією.

Він дуже зацікавився листом В. Винниченка, де той писав про свій комунізм, і який ми свого часу переклали. З дозволу Мазуренка він взяв його з собою. Певно, появиться незабаром в «Аванті». Наша розмова перескакувала з однієї теми на іншу і була, я сказав би, досить хаотична. Тому викласти її тут доладу досить трудно. Обмежуюся головним. Насамперед треба зазначити, що Мазуренко пред-

ставив мене, на моє приємне здивування, не як містичного соціаліста-реформіста, а просто, як представника української преси, що є в курсі всіх подій. Серраті зараз же запитав мене, чи я знайомий з італійським соціалістичним рухом також із живого контакту з людьми, не тільки з часописів.

Я відповів, що, на жаль, ні, а Мазуренко потім говорив мені, що Серраті в той спосіб натякав мені на потребу нав'язати з тими італійськими соціалістами ближчий контакт. На це я відповів Мазуренкові, що, може, Серраті справді на це натякав, але для таких контактів треба мати час, якого, як він знає, в мене немає. Зрештою, це й не так легко. Досить нагадати, як мене вперше прийняв Гуаріно. Ми маємо занадто відому марку і, певно, не тільки Гуаріно думає, що з нами нема чого говорити. Мазуренко здогадується, що Гуаріно настроїв проти нас Водовозов. Але я думаю, що Водовозових тут хоч гать гати.

На мій запит про можливість соціалістичної чи комуністичної революції в Європі Серраті відповів, що соціалісти в Італії, і ще більше у Франції, є в трудних умовах: буржуазія, зокрема дрібна, тут дуже добре організована, і вони примушені триматися парламентаризму, — ясно, тільки до слухного моменту! — щоб не бути розчавленими. Це, зрештою, добре розуміє й Ленін, який у своєму листі, оголошеному в «Аванті» перед Різдвом, дораджував стримуватися, в загальних інтересах, від усяких ризиковних виступів.

Серраті оповів, що першу свою статтю про українську справу він написав у 1915 році. У ній він підкреслював, що війна має поставити на порядок дня проблему національностей у Росії. Але воєнна цензура цю всю статтю змазала, бо тоді Росія видавалася однією суцільною масою.

— Де ж ви познайомилися з українською справою?

— Я мав кількох українців знайомих у Женеві, в Льозанні... Але, головним чином, мав на мене вплив Реклю своїм твором «Земля і люди».

Мазуренко на прощання надавав йому книжок, і він обіцяв зайти ще раз і шкодував, що Мазуренко, їдучи свого часу до Відня, не зайшов до нього в Мілані.

Тим часом московський уряд розвиває дипломатичну діяльність. Торінська «Ля Стампа» з учорашньої дати принесла цікаву кореспонденцію Артура Каппі з Ревалю про його розмову з Чічеріном, який дав йому текст телеграми, вислані ним 31 грудня 1919 італійському урядові з приводу ухвали італійського парламенту відновити комерційні зносини з Росією:

«Здійсненню цих зносин сприятиме поновне опанування російськими радянськими військами побережжя Чорного моря, що незабаром настане... Комерційні зносини між Італією й Росією можуть від-

буватися через Чорне море. Росія бажає, щоб Італія мала з Україною безпосередні, постійні, безперервні зносини. Україна — незалежна радянська республіка, зв'язана з Росією федералістично. Вона має свій власний совет і свою власну раду Народних комісарів на чолі з Раковським. Петлюра — тільки найманець Польщі. Становище, витворене повстанням на Україні, викликало втручання російського війська. Чічерін дозволив московській радіовисильні одержувати радіотелеграми з Риму і висилати їх до Риму. Отже тепер випадає й італійському урядові, — пише Каппі, — дати такий же дозвіл, щоб часописи могли встановити регулярну інформаційну службу радіотелеграм з Москвою».

У сьогоднішньому римському «Аванті» видруковано телеграму з Берну: Чічерін висловив голові румунського уряду (телеграмою) своє задоволення з того приводу, що Румунія погодилася вступити в переговори з Москвою про мир. Він запропонував на місце переговорів Харків і вказав також на konieczність допустити до цих переговорів Українську Радянську Республіку.

Гуаріно додав такого коментаря:

— Коли французька капіталістична преса була розподілила між сусідніми з Росією країнами завдання спільної боротьби проти Радянської Республіки, Румунії надано завдання перейти Дністер і з'єднатися з денікінськими військами на Кубані. Але Дністер перейдуть не генерали, а мирні делегати, запрошені до російського (?! — Є. О.) міста Харкова, гості тих самих советів, щоб у приязних переговорах з представниками комуністичної республіки закласти разом підвалини російсько-румунського миру. Тим часом решти банди Денікіна, стиснені між Кавказом і Чорним морем, шукають порятунку в утечі перед нестримним наступом червоних військ. Нестійкість людських розрахунків.

Я показав Мазуренкові ці обидва часописи. Він був неприємно вражений словами Чічеріна про «незалежну Україну, зв'язану з Росією федералістично».

— Як же так? — запитав він мене, дивлячись розгублено. Видно, він і справді повірив, що комуністи договорилися про повну незалежність радянської України!

— Більшовицька фразеологія! — відповів я, знизуючи плечима. — А ви, Василю Петровичу, напишіть скоріше Винниченкові, повідомте докладно, із слів Серраті, що він досі, мовляв, відповіді на того вашого листа не має, хоч звик був одержувати відповіді скоріше. Та й попросить, нехай пришлють вам докладніші інформації. Моє враження таке, що жадного договорення немає і, наврод, чи буде...

*

Листом від 16. 3. попереджено Ріванеру, що з 1 квітня місяця з превеликим жалем, знаючи відданість його справі української незалежності, буде примушена відмовитися від його служби з огляду на потребу щораз більшої ощадності.

Лучинський прислав листа з Парижу від 15 березня:

«.. Як Вам, здається, вже писав п. Борщак, він знайшов тут у Національній бібліотеці, в архівах та музеях силу різних пам'яток української історії та мистецтва. Часто думаю, який жаль, що Ви не можете тут працювати, бо Ви, як історик і людина з такою незвичайною працездатністю, могли б багато тут зробити. Кажу це, не як „комплімент“, а цілком серйозно. До місяця прилучитися тепер трудно, бо й грошей немає, але, мабуть, Вас міг би перетягнути Ісаєвич, який тут працює в кооперативах разом з Тимошенком. Кооперативи гроші мають, і, якби схотіли, могли б Вам дати якусь посаду, щоб якось прожити. Ви знаєте про Інститут проф. Грушевського. Здається мені, що цей інститут повинен би вам дати просто наукову командировку до Парижу. Тут знайдуться матеріали для праці і десятки істориків. Раджу Вам зробити щось у цьому напрямі.

«Життя наше в Парижі тягнеться без подій день за днем. З визнанням справа стоїть не дуже кріпко. Більше всього псує те, що в Києві сидять якісь більшовики-українці, і Антанта каже, що треба забрати Київ та Одесу, і тоді буде в палаті депутатів інтерпеляція в українській справі, і децю з'ясується. Жінка вітає Вас і Дружину. Стискаю руку. Ваш М. Лучинський».

19 березня

Сьогодні В. Мазуренко вислав листа до графа М. Тишкевича з проською відібрати в С. Мака дипломатичний паспорт, якого «не було одібрано помилково», і замінити його приватним.

У нас у місяці великий переляк. Завтра мала б бути, як звичайно, виплата платні службовцям, а грошей нам не шлють. Цього місяця на платню В. Мазуренкові вже не вистачить. Всі думають, одержавши платню, тікати на село, де дешевше.

*

Тим часом учора, після соціалістичної вечері ми мали вечерю клерикальну. Влаштував її о. Бон на пошану о. Дженоккі, Апостольського візитатора на Україні.

Я думав не піти, бо треба бути у фраку або смокінгу, а в мене ані одного, ані другого, бо я ж не дипломат і представницьких ніколи не одержував. Тому вже вибрався був іти на вечірню працю до бюро,

а Ніну попросив потелефонувати до о. Бона, що не може прийти. Але о. Бон страшенно знервувався, ніби образився; заявив, що я мушу прийти обов'язково, і що він приїде до мене Ріванеру із смокінгом, і то тим більше, що всіх запрошених чотирнадцять осіб, і, якби я не прийшов, було б тринадцять, а цього ніяк не сміє бути...

І справді, вкоротці з'явився Ріванера із смокінгом, який, на диво, прийшовся на мене досить добре. Отже мусів піти. І не жалую. Бо все, що робить о. Бон, робить добре.

Вечеря відбулася в готелі «Мінерва» біля Пантеону. Це — старий готель, що в ньому звичайно сплячуться папські прелати та клерикальні депутати до парламенту, коли приїждять з провінції у справах. Нам відведено окремий пишний сальон у стилі рококо. Стіл був дуже гарно прибраний з силою квітів та зелені. Перед кожним прибором лежала картка з надрукованим іменем, прізвищем і титулом. Крім того, меню страв із текстом французькою мовою, у вигляді маленької чепурної книжечки з українським державним гербом і українським та папським прапорами посередині. Внизу, з правого боку, напис золотими літерами: «Українська Республіка. Дипломатична місія при Святому престолі» (по-французьки). На останній сторінці, також золотими літерами: «Обід на честь ВП. о. Дженоккі, Апостольського візитатора України. Рим, 18 березня 1920».

Присутні на вечері, крім о. Дженоккі та о. Бона, кардинал Маріні, голова Конгрегації для східних Церков, архієпископ Черетті, допіру призначений на пост нунція в Парижі, монсеньйор Тедескіні, заступник кардинала Гаспарі, міністра закордонних справ Ватикану; монсеньйор Пуччі, співредактор «Іль Корієре д'Італія», монсеньйор Бенедетті, колишній професор, що пише тепер історію України; абат Крішерсон, представник Фінляндії при св. Престолі. З українців, крім мене, отаман Косак і Бандрівський з місії для військовополонених, о. Сембратович, П. Карманський і д-р Іван Гриненко.

З нашої дипломатичної місії не запрошено нікого, бо між королем і папою не існує дипломатичних зносин, а тому й дипломати при королі і при папі на офіційних прийняттях одні в одних не бувають.

За шампанським о. Бон проголосив промову, висловлюючи подяку папі, що він прийняв до серця страждання України й довірив місію їх облегшення о. Дженоккі, призначивши його Апостольським візитатором України.

Назagal вечір удався. Карманський говорив мені, що, якби о. Бонві дали ті засоби, що були дані Севрюкові, в нього вся Італія танцювала б. У цьому є велика частина правди. Бо о. Бон має ту добру прикмету, що, крім особистої видатної енергії та непідкупної чесноти, ні на кого не звіряється, сам усього допилює й не робить з себе великого «цабе», що просто вражає в інших.

20 березня 1920

Шебедев уже кілька днів тому прислав мені листа з проською вислати йому щось за минулий місяць, бо переїзд з Риму йому дорого коштував, і тепер він не може звести кінці з кінцями. Я відповів йому сьогодні:

«...Прошу вибачити, що довго не відповідав, але, самі знаєте, в нас тепер ліквідація, і я залишився сам-один. Тому зовсім не маю часу. Сьогодні роздав останні гроші... Що буде далі — Бог знає...»

Відписав Лучинському:

«...Те все, що Ви пишете, дуже гарне, але не легко перевести його в життя. Розуміється, я від душі радію за п. Борщака й українську науку, але щодо мене особисто, доведеться, мабуть, довго чекати, поки це й до мене дійде. Інститут Грушевського існує ще не більше, як в області побажань; щодо кооперативів, то кандидатів до них, через їхню грошовитість, занадто багато, і при тому не все чистої якості; отже, я сам встрявати в цей натовп „алчущих” не бажую. Та й не вмію. Свого часу я написав до Ісаевича, що радо перемінив би службу. Сапієнтіс сат! У нас усе ліквідується. Каса порожня. Мабуть, через місяць виїдемо. Шкода мені моїх книжок, очевидно, доведеться їх покинути, бо везти нема як...»

Тим часом прийшов лист від Ісаевича від 3 березня. Не знати, чому так довго йшов. Вибираю цікавіше:

«...У Парижі робиться все сумніше й сумніше. Я ніяк не можу зрозуміти, чому це величезне місто з вогким сірим повітрям, вічними дощами і мурами, вкритими цвіллю, вважалося за місто веселощів. Нічого веселого, нічого оригінального. Все в минулому. По безконечних залах Лювру ходиш з таким почуттям, з яким, певно, ходять між високими колонами Карнакської руїни. Сучасний француз, коли ще й продовжує виявляти ознаки смаку та думання, робить це радше силою інстинктовної традиції, от як у Чехівських (нерозбірно — Є. О.), ніж покликом до творчості. Тому й не дивно, що наймодерніші декоратори та хореографи — росіяни; найліпші увеселителі, без яких не обходиться ні один галя-театр, ні один кінематографічний фільм — американці, почасти англійці, так само й у промисловості та торгівлі...»

«...Якби мене спитали, що дала Третя Республіка після досягнення блискучого 18 стол., я міг би відповісти — велику світову війну. Поза цією війною, що, разом з Пірровою перемогою, принесла остаточне знищення всіх духових і матеріальних ресурсів життя нації, не зостається нічого, крім глибокої безнадійної втоми. Ви вбачаєте цю втому мало не на кожному обличчі. Правда, французи не плачуть, як слов'яни, де можна і не можна, не киснуть. Вони вмирають тихою смертю здорової старости, і тому ця виснаженість не порушує вашого почуття естетики, але примушує безконечно їх

жалувати і схилати голову з пошаною. Ніхто не вміє так благородно, клясично переносити нещастя, як ці наслідники греко-римської культури. Пригадайте собі для порівняння незнесе скавучання росіян в їхніх народних піснях, їхню похоронну літературу й поезію, їхню й нашу загальну гістеричність.

«Тут же, при природній жвавості характеру й високій чуйності нервів, існує природне почуття міри. Француз, як і англієць, веселиться, як дитина, коли є в тому причина, але не напивається до втрати людського обличчя. По-російськи, як знаєте, веселитися — значить, поперше, напиться і то напиться обов'язково до „положення риз“, вибити комусь зуби, покалічити жінку, розбити люстро, — значить зруйнувати себе і все, що навколо. У французів немає подібної „широти натури“, але справжня широта почуття — безперечна...»

21 березня 1920

Сьогоднішній «Іль Мессаджеро» приніс таку телеграму з Відня: «Смерть лідера українських комуністів. Українські часописи оголошують — з однозгідними словами щирого жалю — вістку про смерть провідника українських комуністів, Ткаченка, який до останніх днів свого життя боровся проти російських комуністів за незалежність України. В ці останні тижні, в наслідок переговорів між російськими й українськими комуністами, — переговорів, що подавали надію на те, що т. зв. радянський уряд на чолі з Раковським буде заступлено комуністичним урядом Ткаченка, справжнім українським урядом, — Ткаченко побачив себе примушеним виїхати до Москви разом з двома іншими своїми колегами — Ю. Мазуренком і М. Полозом. Смерть сталася з ним під час подорожі. Його втрата дуже болюча для України. Російські часописи приписують смерть тифові».

Так, в українському патріотизмі, в рішучості й відвазі Михайла Степановича Ткаченка не можна сумніватися. Але чи його смерть справді спричинена тифом, щодо цього можуть бути великі сумніви. В усякому разі комунофільській орієнтації ця несподівана смерть не сприятиме...

«Л'Італі», римський часопис французькою мовою, вмістив у сьогоднішньому числі «Вшанування українською місією о. Дженоккі». Перераховано всіх учасників вечері й подано короткий зміст промов.

Прийшов до місії лист від З. З. від Івана Красковського, голови нашої місії на Кавказі. Вибираю цікавіше:

«... На великий жаль, „Ля Воче дель Україна“ ми одержуємо не зовсім акуратно, і тільки тепер, через Оттіну, ми одержали повний комплект газети, а Ваших видань ми не одержали зовсім і просимо прислати їх, як можна, в декількох примірниках, щоб можна було передати в закордонні місії, які тут існують.

«Д. Оттіна робить дуже приємне враження, і мені було дуже приємно слухати, як він підкреслював, що він „партизан української ідеї”, як він себе називає, і як добре стоїть наша справа, завдяки праці Вашій у Римі.

«Ми тут, у Грузії, спочатку прийняті дуже гарно. Трошки не так добре ставився до нас тільки теперішній грузинський посол у Римі Соботорашвілі, — і дуже добре ставиться його заступник на посаді товариша міністра закордонних справ Корцевадзе.

«Активною й важливою справою для України тут, на Кавказі, являє собою тепер справа чорноморська. Ми там працюємо, але, на жаль, відсутність необхідних коштів гальмує справу.

«Мій щирий привіт Василю Петровичу Мазуренкові і всім, хто мене знає. Прийміть, Пане После (тобто Антонович — Є. О.), вислови моєї найбільшої поваги. Ваш І. Красковський. П. С. Посилаю Вам для ознайомлення тижневик „На рубежі”, який закритися за відсутністю коштів...»

Цікаво, хто такий той Оттіна? Не пригадую собі, щоб він до мене заходив.

25 березня 1920

Для того, щоб зрозуміти ті умови, в яких нашій місії взагалі і пресовому бюрові зокрема доводиться працювати для визнання Італією незалежності Української Народної Республіки, а також ті шанси, що те визнання за собою має, треба вяснити наставлення до нашої справи двох впливових італійських партій — народної (клерикальної) та соціалістичної.

Від цих двох партій залежить доля всієї Італії, бо обидві партії стоять одна проти одної в парламенті і задають тон усій італійській політиці; інші партії грають другорядну роллю і самостійного значення не мають.

Хоч клерикальна партія в справах Сходу Європи перебуває під сильним польським впливом, все ж таки вона ясно виявила свою прихильну поставу до нашої справи й охоче віддає шпальти свого офіційного органу «Іль Кор'ере д'Італія» нашим повідомленням. Від неї з прихильною до нас промовою виступив депутат Коріс у парламенті. Зрештою, ця партія йде за політикою Ватикану, який, як відомо, твердо станув на позицію визнання української незалежності. Ця партія має в парламенті 101 депутата і включає в собі багато різnorodного елемента. В усякому разі вона тут цілковито не грає тієї реакційної ролі, в якій ми звикли бачити клерикальні партії інших країн: спеціальні умови існування Ватиканської Держави в Італії, її постійна, хоч і не явна боротьба проти італійського королівства —

це все створило атмосферу, в якій частина клерикалів виховується на революціонерів і виступає з низкою проєктів радикальних соціально-реформ, що межують з соціальною революцією.

Тому не можна дивитися на боротьбу партій клерикальної і соціалістичної, як на звиклу нам боротьбу лівого й правого більшовизму, бо і в партії клерикальній ми знайдемо чимало прихильників навіть радянського режиму. Ділять ці дві партії, головне, релігійне питання, що і робить їх ворогами.

Для ілюстрації революційності частини членів клерикальної партії може служити повідомлення «Л'Італі», чч. 81—82 від 21—22 березня, під заголовком: «Католики-революціонери шлють привіт Ленінові».

Йде мова про збори католиків у Бергамо:

«Директор тижневика „Конквіста Популяре” („Народне завоювання”, орган клерикалів — Є. О.), п. Сперанціні проголосив, що більшовизм міститься не в настроях населення, а в тім становищі, яке створили злочини капіталізму. Тому клерикальній партії треба надати більше енергії, ніж вона досі мала. Мільорі виголосив промову, в якій сказав: „Землю треба віддати селянам. Промислові установи, як і в Росії, повинні перейти в руки робітників”».

Потім збори однодушно ухвалили вислати привіт Ленінові, і на тому скінчилося.

Щодо соціалістів залишаємо осторонь дрібні соціалістичні партії (реформісти тощо), які також стоять за визнання Української Народної Республіки, говоритимемо тільки про т. зв. офіційних соціалістів, що мають у парламенті значну групу з 156 депутатів на загальну кількість 506. Ця партія приєдналася до III Інтернаціоналу і тим самим стала вірним проповідником його ідей на Заході Європи. Саме в нашій справі, щодо якої різні більшовицькі провідники, як от Троцький, Чічерін тощо, виголошують суперечні (можливо, що вони тільки здаються такими) промови, ми можемо одержати деякі цінні вказівки, розглянувши позиції італійських соціалістів. Тим більше, що в безпосередніх зносинах італійська соціалістична партія не рідко отримує «цінні вказівки» від своїх російських учителів.

(Далі буде)

Усі права застережені.

Copyright 1967 by Eugenio Onatsky, Buenos Aires, Argentina, and by „Sučasnist”, Munich, Germany.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Сергія Єфремова «немає, не було і бути не може»

Київський журнал «Радянське літературознавство», що появляється вже в «одинадцятomu році видання», опублікував у вересневому числі (ч. 9, 1967) статтю Євгена П. Кирилюка п. н. «Наукові принципи історії української літератури у восьми томах», де у вступних абзацах він коротко відповідає на питання: «що ми мали до жовтневої революції» в ділянці дослідження української літератури? Він подає такий реєстр:

Нарис П. Петраченка (Варшава 1861, 10 стор.), відповідний розділ у книжці А. Пипіна та В. Спасовича з історії слов'янських літератур (Петербург 1865), нарис Івана Прижова (Вороніж 1869, 51 стор.), поширений розділ у другому виданні згаданої книжки А. Пипіна (т. I, 1879) — ці всі публікації російською мовою; книжка нарисів М. Петрова з історії української літератури 18 стол. (Київ 1880), його ж книжка нарисів про 19 стол. (Київ 1884). Далі автор говорить про «капітальну історію української літератури» Омеляна Огоновського в шести частинах, що почала друкуватися в 1886 році й не була закінчена автором; про «ґрунтовний огляд» Івана Франка (Львів 1904) та про його ж «Нарис історії українсько-руської літератури», доведений до 1890 року (Львів 1910).

«Після 1917 року — пише Є. Кирилюк — з'являється багато праць з історії української літератури і назвати їх тут усіх немає змоги». Тому він обмежується тільки дослідними працями Михайла Возняка («Історія української літератури», три томи, Львів 1920—1924, доведена до кінця 18 стол.) та Михайла Грушевського («Історія української літератури», п'ять томів, Київ 1923—1927, доведена до 17 стол.). Праці М. Грушевського дана Кирилюком така оцінка: «Тут зібрано великий фактичний матеріал, але висвітлено його з позицій культурно-історичної школи, буржуазної соціології».

Про двотомову працю Сергія Єфремова п. н. «Історія українського письменства» немає ні найменшого натяку в статті просто тому, що Євген Прохорович примушений бюрократами з апарату ЦК КПУ зарахувати її до категорії тих дослідних праць, що «їх назвати тут усіх немає змоги». Іншими словами, про докладний науковий реєстр рішає не автор-науковець, а різні Скаби, Кондуфори чи Шевелі: перший — як секретар ЦК КПУ в ідеологічних питаннях, тобто як всевладний (тільки з Москви контрольований) шеф «ідеологічного фронту» в Українській РСР; другий — як завідувач відділу ЦК КПУ в справах науки та культури; третій — як завідувач такого ж відділу з питань агітації та пропаганди («агітпроп»). Саме ця «трійка ідеологів» є політичними ініціаторами та духовими надхненниками всіх репресій, що за останні три роки мали місце на Україні щодо творчої інтелігенції, а зокрема щодо її молодшої генерації.

Для цієї «трійки» Сергій Єфремов — «ніколи не існував». Найменший натяк на його прізвище автоматично та логічно виривав би з непам'яті громадян спектаклярний процес проти Спілки визволення України (СВУ) і всі справи, безпосередньо чи тільки посередньо зв'язані з цим процесом. Отож, на нашу думку, «трійка» рішила промовчати якнайпослідовніше прізвище С. Єфремова, бо існування літературознавця з цим прізвищем, згідно з царським міністром внутрішніх справ П. А. Валуєвим, «і бути не може».

Не подаючи назв стосовних творів, Є. Кирилюк згадує в статті прізвища Олександра Дорошкевича, Володимира Коряка, Агапія Шамрая «та інших» (сталінська метода промовчувати невідгідні особи!) «в яких виявилися певні шукання методи вивчення історії української літера-

тури з позицій історичного матеріалізму», при чому «були чималі витрати, без яких, звичайно, не обходиться жадна нова справа». Останнє речення про «чималі витрати» має, мабуть, на меті закамouflювати долю цих трьох осіб, що стали жертвою шкідливих наслідків культу особи Сталіна — жертвою російського великодержавницького терору.

Стаття Є. Кирилюка була написана перед 10 серпня 1967 (дата, коли здано до складання вересневе число «РЛ»). Вільш-менш у той час органи КГБ арештували у Львові літературного критика Вячеслава Чорновола. А точно 30 років тому, тобто влітку 1937, органи НКВД (або го-

резвісні «ежовські рукавиці») ліквідували Дорошкевича, Коряка та Шамрая — ліквідували не фізично, а при допомозі вироків у закритих «судових» процесах. Мабуть, саме ці факти мали на думці адміністратори «ідеологічних питань» у секретаріаті ЦК КПУ, коли «порадили» Кирилюкові знайти для них евфемістське окреслення «чималі витрати, без яких не обходиться жадна нова справа». Відомо, що без них, без цих «витрат», «не обійшлася» також «нова справа» «завершення будівництва соціалізму» в ділянках літературної творчості та літературної критики на Україні в добу Йосифа Висаріоновича Сталіна.

(-ів)

Перехвалки і дійсність спортивного репортерства

У п'ятницю, 15 вересня цього року, почалися в Києві триденні «Міжнародні легкоатлетичні змагання за кубок Європи». На цьому місці не коментуватимемо спортивних результатів — перемог індивідуального чи групового (окремих національних команд) характеру. Нас, річ ясна, цікавила б передусім участь українців у цих змаганнях, влаштованих у столиці України. На жаль, і радянська (в тому числі й українськомовна), і світова преса цілковито відмовчалася від подання національної приналежності «радянських» переможців. Okремим скандалом треба вважати факт, що в столиці України не виступала окрема команда Української РСР. Це є черговим (не першим і не останнім) доказом, що «українська радянська державність» зведена до звичайної фікції, тобто — до двічі перекресленого «нуля без коми» і без знаків «плюс» та «мінус».

У цій нотатці нас цікавить передусім питання, як були наладані технічні можливості для праці міжнародних (закордонних) та «радянських» спортивних кореспондентів.

Так, газета «Радянська Україна»

в числі від 15 вересня, тобто в день відкриття цих міжнародних змагань, перехвалялася щодо технічних обладнань для закордонних репортерів, давши в цій справі слово Олександрові Черкаському:

«... Журналістам створено хороші умови для оперативної роботи. До речі, в столицю України приїхало близько ста закордонних репортерів. До послуг оглядачів обладнано 32 кабіни для радіо- і телерепортажів. Не виходячи з них, коментатор може підтримувати телефонічний зв'язок з будь-яким (підкреслення наше — ред.) пунктом на земній кулі. У пресовому центрі встановлено два десятки телефонів прямого міжнародного зв'язку. «Льожа преси зможе одночасно прийняти триста журналістів. Із своїх робочих столиків кожному з них вмит'я може бути забезпечена міжміська або міжнародна телефонічна розмова...»

Це був би, так би мовити, один бік медалі.

А на другому боці цієї ж медалі чітко вигравовані такі реалістичні картини:

«Газардова гра з телефоном. Цей фініш у Києві за кубок Європи був для журналістів важким випробуванням — читаємо в одній західноєвропейській газеті. — Люди рахували на випадок, бо не було жадної гарантії для того, щоб могли своєчасно послати свій спортовий репортаж додому. Можливою була всілячина: телефонічну розмову можна було дістати або за 20 хвилин, або за 6 годин, або взагалі ні. Раптом можна було почути: 'Телефонічне сполучення капут; сьогодні його більше не буде!' Ледве ви погодилися з цією фатальною вісткою і склали свої писальні прибори, як ви почули, що телефонічний зв'язок знову налагоджений. Якщо комусь удалося здобути сполучення з Німеччиною, зараз пробували також інші передавати свої репортажі цією ж лінією... До другої години ранку сиділи у відчай деякі колеги при писальних телеапаратах, самі вистукуючи двома пальцями свої опуси. Не було ні однієї фахової сили, яка могла б вільно писати латинськи літери. Деякі, опрацьовані в поті чола, репортажі взагалі не дійшли на місце призначення...»

В іншій газеті читаємо:

«Ніколи до того часу пресові колеги не працювали в гидкіших умовах. Країна, що має амбіцію пер-

шою причалити на Місяці, не є в стані налагодити телефонічне сполучення із Західною Європою. Транспаренти на вулицях бажать учасникам змагань нових рекордів та перемог. Але рекорду російської пошти, яка казала нам чекати декількох годин на сполучення, таки нікому подолати».

А газета «Мюнхнер Меркур» від 16/17 вересня помістила таку глосу:

«Мало щастя мали ті мюнхенські журналісти, які подорожували, щоб звітувати про фініш легкоатлетичних змагань за клубок Європи. Редактор 'ММ' Гельмут Штегманн мусів при своїй першій розмові чекати понад шість годин на телефонічне сполучення; Міхаель Гернандт від 'ЗІЦ' («Зюддойче Цайтунг» — ред.) сидить тепер на Україні без валізок, які пропали десь подорожі...»

Три голоси об'єктивних, на нашу думку, звітодавців якнайпромовитіше дементують перехвали радянської пропаганди — тим разом у ділянці спортивного репортажного звітування і телефонічних радянських можливостей. А чи такі самі пропагандистські перехвалки не іонують в усіх ділянках радянської інформації, зокрема в ділянці економічної статистики? (впс)

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерті Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

Іван Франко

ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.
Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» і «Сучасність»

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Про статтю Ю. Мерошевського і про... СКВУ

Ваш цінний журнал читаю від його першого числа (я читав також постійно газету «Сучасна Україна») і лише тепер уперше «засвербіла в мене рука», щоб написати до Вас з приводу прочитаного. Очевидно, я читаю також дещо й поза «Сучасністю» і хочу Вам сказати, що все прочитане асоціюється якимось чином в голові читача, з чого він робить висновки. Це — справа природна.

Читаючи статтю Льондиньчика (Ю. Мерошевського) п. н. «Югославсько-радянські аналогії» («С», ч. 8, 1967) — до речі, я читав її польською мовою в паризькій «Культурі» — й уривок з брошури В. Шахрая та С. Мазлаха п. н. «До хвилі» (може, й не випадково поміщених в одному числі поруч), мені нагадалися варті уваги статті А. Білінського в газеті «Українське життя» (Чикаго), і це все викликало в мене враження, що є автори та редакції, які вважають, що шлях до визволення України повинен би йти через відродження УКП (*Української комуністичної партії — ред.*); що, пристосовуючися до реальних підрадянських обставин на Україні, можна буде оборонити всі культурні та політичні права українського народу. Якщо таке моє враження з прочитаного не фальшиве, і справді є щось реальне в причині його постання, то це виглядає на нове совєтофільство. У наслідок цього я ставлю собі (а не Вам, Шановні Редактори) питання: чи варто такі матеріали друкувати? І сам собі відповідаю: варто, але при умові, що Ваш журнал читають на Україні принаймні кілька соток людей — визначних українців. Чи Ви можете запевнити мене про це? Загально ж відомо, що всі закордонні видання є в Радянському Союзі під дуже суворим контролем: їх збирає тільки відповідний

відділ радянської розвідки і дозволяє вглянути в них тільки дуже випробованим та вірним особам, які мають написати щось про це в радянській пресі, щоб спаскудити еміграцію.

Стаття Ю. Мерошевського є дуже добра, але... Але — «купіл би пан весь, леч пеньондзе гдзесь» — українських комуністів немає: їх знищено насамперед, ще перед «панамі і буржуазними націоналістами». А Ви якраз підсуваєте брошуру «До хвилі» в руку, і то в ювілейний рік Української революції, — брошуру, яка має велику вартість для історика, має незбиті аргументи для українських комуністів, якби такі існували. Але яку вартість вона має для мене, як читача на еміграції? Бо чи я маю можливість і чи я хочу ставати на боротьбу з російськими комуністами з позицій українського комуніста? Справді, як це: чи ми маємо звідси, з еміграції, впливати на обставини на Україні, щоб там виростили такі комуністи, які зможуть визволитися з-під впливів російських комуністів і впінутися за українські права? Я гадаю, що ми на еміграції повинні бути максималістами, і про всілякі половинчасті шляхи та про всіляке «фільство» в нас не може бути мови.

Коли мова про якийсь наш вплив на обставини на Україні, я нагадаю Вам статтю того ж Ю. Мерошевського п. н. «Стратегія впливання» («Культура», ч. 7(152)—8(153), липень — серпень 1960), тема якої й досі актуальна (очевидно, з відповідним коментарем) щодо нашого СКВУ (*Світовий конгрес вільних українців — ред.*). Ваш журнал потрактував СКВУ як небіжчика — «нічого злого, хіба тільки добре». Видно, що Ви не мали сказати чогось доброго, тому й промовчали. А варто було обізватися і нагадати читачам, що Мос-

ква на будь-які маніфестації чи протести не реагує. Москва реагує тільки на дію, яка має тривалі наслідки. Щодо цього згадана мною стаття Мерошевського цікава своїм змістом. Сьогодні вже цілком ясно, що СКВУ — це скрита та замаскована боротьба між мельниківцями і бандерівцями. Я питаю Вас: чи така боротьба лежить в українському інтересі? Якщо ні, то чому не вкласти своїм читачам на це?

Усі бо ці справи так якось взаємно

пов'язані, що мені, читачеві, трудно з повною докладністю зорієнтуватися. Але на це постали журнали, на це доля обдарувала Вас талантом журналістів, щоб Ви за мої гроші допомогли мені — читачеві.

Брошура «До хвили» цікава для мене тільки з погляду самого стилю написання, бо такого жвавого, інтригуючого стилю я не зустрічав за останні роки серед наших авторів. Надішліть мені цю брошуру...

C. МАРТЮК (Джерсі Сіті, США)

Від редакції: Питання, порушені та наголошені в цьому листі, повинні б викликати дискусію й обмін думками читачів на сторінках журналу.

Редакція, з свого боку, повернеться дещо згодом до комплексу питань, з'ясованих у відділі «Листи до редакції».

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Столипінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол. або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Ass'n. Inc.

875 West End Ave.

New York, N. Y. 10025, U.S.A.

З М І С Т

Ліна Костенко. З нової книжки поезій	3
Євген Гуцало. Мертва зона	12
Олександр Филипovich. Життя і творчість Юрія Клена .	47
«Вісті з „Прологу”». Арешти діячів культури на Україні про- довжуються	86
Мирослав Прокоп. Двадцятьп'ять роковини УПА	89
о. Іван Гриньох. Собор, який для нас не відбувся	102
Євген Онацький. По похилій площі	113
Огляди, нотатки. Сергія Єфремова «немає, не було і бути не може» (-ів) — Перехвалки і дійсність спортивного ре- портерства (впс)	123
Лист до редакції. Про статтю Ю. Мерошевського і про... СКВУ (С. Мартюк)	126

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr. 22278

Висилкова Фірма LINDEX

подає до відома шановним клієн-
там, що змінилися ціни для дарун-
ків товарів радянського промис-
лового виробництва.

Цінник доповнено позиціями на
меблі.

Багато цін знижено.

**ЖАДАЙТЕ НАШ НОВИЙ ЦІН-
НИК ч. 9а.**

Цінник ч. 7, для висилки пакунків
з наперед заплаченим митом, за-
лишається без змін.

Наша фірма уможливить Вам та-
кож туристичні подорожі в СРСР.
Ваша

фірма LINDEX

Versand — Reisen

8 MÜNCHEN 27, Rauchstraße 5

Tel.: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38

Fernschreiber: 05 - 23173

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1967 рік

одно число: річно:

Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуела	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

КАТАЛОГ КНИЖОК

нм ам. дол.

* * *	Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь:	Правда Кобзаря , стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь:	Мертвим не болить , стор. 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан:	Нація поневолена, але державна , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод:	Україна в Об'єднаних націях , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван:	Вселенський Собор, Ватиканський II , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван:	Слуга Божий Андрей — Благовісник єдності (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія:	Діти чумацького шляху , т. I, стор. 140	2,00	0,50
	Діти чумацького шляху , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма:	Росяні зорі , поезії, стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор:	Доктор Серафікус , повість, стор. 174	0,75	0,20
* * *	Допевідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС		
	Лист укр. в'язнів до ОН , стор. 104	2,50	0,75
* * *	Збірник УЛГ , стор. 336	12,00	3,95
* * *	Злочини комуністичної Москви в Україні , влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Кононенко Кость:	Колоніальний визиск — основа советської індустріалізації , стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость:	Наукове дослідження , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван:	Нариси з теорії літератури , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван:	Панорама найновішої літератури в УРСР , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван:	Сучасна література в УРСР , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан:	На багрянному коні революції , (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)